

95.2
05
С 24

1938

СВІТЛЯ

Український недільний журнал
для сею і життя.

Слайд

1938

26: 11

З М И С Т.

Стор.	Стор.
С єфремов. Душа „Світла“	З біжучого життя: Пам'яті
С. Волох. Святе письмо	Я. М. Шульгина— П.
С. Шелухин. Школа за 2000 років до наших часів (Кінець)	E. Тро: Шкільне питання в вінницькім повітовім земстві— М.
С. Русова. Українські зем- ства в справі заведен- ня народної освіти	Біл—кий: Учительська анкета на полтавських курсах— C. Р. ; З кро- левецького повіту . . . . .
П. Понятенко. Національ- ність, культура й асімі- ляція (Кінець)	Шкільна хроніка . . . . .
	Критика й бібліографія . . . . .
	Повідомлення . . . . .

Од редакції та контори „Світла“.

ія повертається тілько тоді,

або листовну картку.

оп. (Можна марками).

висилається за 55 коп.

~~341~~ : 05
35.2
с 24

1388

Ноябрь.

Другий рік видання.

= 1911

Світло

Український педагогичний журнал.

Книжка третя.

===== Видавництво „Український Учитель“ =====

101607

101607

Сергій Өфремов.

Душа „Світла“.

Пам'яті товариша-друга.

Останню книжку нашого журнала несподівано довелось нам починати сумною поминкою-голосінням по духовому батькові „Світла“ й найдіяльнішому з його співробітників. Помер Григорій Пилипович Шерстюк, що був правдивою душею „Світла“, що на своїх плечах виніс найважчу справу—справу починання й організації нашого журнала, що єднав і гуртував людей круг його, прихиляв байдужих, підбадьорував зневірених, давав лад більшим і малим епізодам видання. Цілий рік провадив він цю роботу, хоча й знемогався знесилений організм, — тут невидну про сторонне око роботу, без якої жадне видання не може й одного дня перебути. Цілий рік давав йому душу живу, зміст і напрям, керував серед сірих скель нашого життя. І другий рік нашого існування ми мусимо починати з тужливої звістки, що не стало цього першого нашого працьовника, що душа „Світла“ ніби одлетіла од його...

Помер працьовник... Але, як хтось справедливо завважив, ми занадто може поспішаємося про людину сказати—вмерла. Замовкли мертві уста її, та слово і вчинки будуть довго ще жити в серцях живих, і що більше зробила людина за життя, що виразніший кинула слід після себе, то довше житимуть її діла й тривкіша буде її пам'ять. „Дѣло всегда отозвется на поколѣньяхъ живыхъ“... І коли навіть забудеться ім'я людини, діло її все ж житиме, перетворившись відповідно до нових обставин, і тим невмирущим ділом, непропащими частками витраченої колись людської енергії користуватимуться довго ще живі покоління: дух працьовника витатиме над їми. Народ наш має повір'я, що душа помершого не зразу одлітає від того місця, де жила й працювала людина, а сорок день ще не рвуться ті зв'язки, що єднали її за життя. Багато

правди в цьому повіррі і цю правду ми кожного разу відчуваємо, коли доводиться нам виносити з хати дорогого небіжчика...

Цю правду почуваемо й зараз ми, співробітники та читачі осиротілого „Світла“. Нема між нами Григорія Пилиповича, та єсть його діло в формі того ж таки „Світла“. Та й од самого „Світла“ не одлетіла ще душа його творця і керовника,—ми чуємо ще витання її над нами, кожна дрібниця нагадує нам того, хто твердо держав стерно видання в міцних руках і не випустив того стерна, аж поки смерть забрала всю до останньої крихти силу... І ми певні, що душа „Світла“ й не одлетить од його, що образ його батька й на далі керуватиме долею своєї любої дитини.

Ім'я Шерстюка надовго зв'язано буде з першими заходами на користь нашої рідної школи, педагогичної літератури й особливо педагогичного, першого на Україні Наддніпрянській, журнала. Його власні літературні й популярно-наукові праці здебільшого присвячені тій незмінно любій йому педагогічній справі. Педагог з покликання, учитель з натури і вдачі, Шерстюк не занедбав любого діла й тоді, коли російська дійсність вирвала йому, кажучи фігулярно, вчительську указку з рук. У весь час він дбав про те, щоб витворити ширшу аудиторію, перед якою міг би викладати дорогі йому ідеї. Дитина села, він органично зв'язаний був з українством і по-за межами українського руху просто не можна було собі уявити цю кремезну, спокійну, розсудливу в практичних питаннях і палку в почуваннях постать. Українство було його життям, і я не бачив, не знаю випадків, коли б погнулося тверде переконання Григорія Пилиповича й хоч на хвилину, хоч у думках зневірився він що до рідної справи. Це була надзвичайно цільна, гармонійна людина,—людина насамперед живого діла, робітник того типу, якого найпоказнішим заступником у нас був незабутній Борис Грінченко. Невтомний працьовник, він так само зв'язував свою працю з повинністю служити рідному народові й рідному краєві і нігде й ніколи ця думка про рідний край та його потреби не кидала талановитого юнака. В школі, в учительській семинарії, він був ватажком і вчителем українства для своїх товаришів; на селі під його впливом всі більш тямущі люди поробились свідомими українцями; в житті рідко хто з стрічних людей міг не піддатися впливові цієї надзвичайно переконаної й свідомої в українстві людини.

Цікаву ілюстрацію цього подав недавно в „Раді“ близький товариш небіжчика, д. Тусін, що разом з Григорієм Пилиповичем одував загальну тюремну повинність. Українські справи й інтереси зараз же оживилися навіть у мертвій тюремній атмосфері, скоро всекараюча доля закинула туди Григорія Пилиповича. Почались без кінця розмови й змагання на українські теми, з'явився український відділ у бібліотеці, а разом провадились повсякчасні зносини з „волею“—все про ті ж та-ки справи. Цим заповняв він не тільки своє власне дозвілля з примусу, не гаючи даремно часу, не пропускаючи оказії кожну хвилину використати для української справи, але й іншим людям давав зміст і мету в житті. Мені особисто в пам'ятку це тюремне дозвілля Григорія Пилиповича тим, що під час його зародилася думка про видання „Історії українського письменства“, за яку він же й умовив мене взятись. З власної своєї практики, з спільногоСпівробітництва з небіжчиком знаю, що скрізь і всюди, в кожне діло вносив він свою безмірну, широку любов до справи, великий практичний розум, організаторський хист і те особливe сяйво, якого проміння раз-у-раз осягають усяке шире переконання, зв'язане з не аби-яким талантом. І навпаки, нічого так тяжко не відчував Григорій Пилипович, як брак рідної атмосфери, брак живого практичного діла, без якого сам собі здавався викинутою на берег рибою. „А все ж таки за Київом скучаю“,—кінчає він, напр., листа, в якому описував красу південної природи та свій захват од неї. І зараз же знаходимо у його таке характерне признання: „не звик я сидіти без діла, іноді аж сум візьме. Своїх людей, українців, не здібав ані душечки! Все чужа чужина, ніякісенької уяви у тутешніх людей про українство, величезна більшість їх навіть вистави української ніколи не бачили. Отака-то тут чужина!“ І от з тієї роскішної чужини, де безборонно міг спочити і тілом і духом, він рветься до рідного краю, до роботи, до діла,—і справді кидає все, навіть не спочивши гаразд та не поправивши свого здоровля, що так вимагало радикального спочинку...

Одя сконцентрованість, скажу так, духової особи небіжчика, в шуканні живого діла, в зв'язку з лагідністю й краєю його особистої вдачі, притягала до Шерстюка людей, притягувала їх з увагою й пошани до цієї чистої особи ставиться уважно і до того, чим раз-у-раз жила вона. Ось де була основа того впливу, який, сам того не помічаючи, скрізь мав не-

біжчик, скоро тільки з'являвся в якомусь гурті й прикладав руки до якогось діла. Цієї променистої вдачі його ніколи не забудуть ті, кого доля зводила з небіжчиком, бо разом з глибокою пошаною до невтомного робітника та широго громадяніна й діяча в'язала їх і гаряча любов до особи, єднаючи ці почування в тій міцній приязні, без якої не можна уявити людей, що широко захожуються коло одної спільноти праці.

Тим-то й важко так говорити про Шерстюка в минулому часі—був, помер, а вадто людям, що працювали коло одного діла. Минає час, ідуть дні за днями, а почування гіркого болю та жалю на втрату й образи за нашу долю щербату не то не зменшуються, а зростає і все глибше десь щемить у серці, не змовкаючи. І зараз трудно помиритися з думкою, що нема його серед нас, і зараз свідомість болючої втрати пригнічує серце й мозок.

Але не поспішайтесь ховати Шерстюка й говорити, що він помер. Нема його між нами—то правда, але сяйво його променистої особи, його діла і дух його, те чим жив і болів він—з нами і раз-у-раз з нами будуть. Душа „Світла“ од його не одлетіла і кінець отим сорока дням, коли між нами по давньому протягатимуться хоч невидні зв'язки, ще не швидко приайде...

С. Волох.

Святе Письмо.

З далеких часів реформації, могутні хвилі котрої, захопивши всю Європу, докотилися і до України, ідуть змагання нашого народу читати слово Боже мовою простою, зрозумілою. Визнаючи потребу перекладу Святого письма „для лепшого вирозумлення люду християнського посполитого“, ширі й талановиті оборонці нашої культурної самобутності, люди незломної енергії і міцні духом, що в них слово було ділом, присвятили себе тій великій роботі. З славнозвісного пересопницького Євангелія, з його мовою, поминувши деякі хиби „доволі простою, зрозумілою і разом з тим народньою¹⁾“,

¹⁾ П. Житецький. Описаніє Пересопницької рукописи XVI віка, Стр. 4.

після видатних праць Тянинського та Пегалевського, тягнеться через весь XVII вік довга низка учительних Євангелій, що в часи напруженої боротьби за віру і вольність задовольняли духовний голод і стояли на сторожі нашого слова. Страшний занепад нашого національного життя в XVIII столітті, коли по той і по цей бік Дніпра опинились в чужих порядках, одбився болюче і на українській церкві, яка мусила зректися самої себе, забути свій демократичний лад, схилилася перед унією або мовчкі скоритись під натиском нових історичних обставин. Живого слова Божого послільство українське не чуло. Тільки відродження славянських народів, а разом з ними й нашого, принесло нам нові спроби перекладу Св. Писма. В Галичині роспочав знову те велике діло Маркіян Шашкевич¹⁾, пам'ять котрого оце допіру святкувалася усім свідома Україна, а у нас Пилип Морачевський, що р. 1860 переклав Євангелію сучасною мовою українською й передав його Академії Наук. Та тоді до справи релігії приплутали політику. Київський генерал-губернатор Анненков визнав той переклад за „шкодливий і небезпечний“²⁾. Швидко після того на українське слово впали нові заборони, а на тих, хто бажав читати слово Боже рідною мовою, кари³⁾.

Таке ненормальне становище—заборона Христового слова в державі християнській—вдержалася аж до наших часів, коли з ініціативи презідента Академії Наук Великого князя Костянтина Костянтиновича нарешті було виправлено цю, як гостро і дотепно висловився ще в 60 роках міністр народної освіти Головін, „недосвідчену канцелярську помилку“⁴⁾, помилку, що гнітом тяжким лягла на душі міліонів українського народу. Великий князь, виходячи з того, що „небезпечності політичного характеру перестали вже бути гострими, а з другого боку українці палко прагнуть читати слово Боже рідною мовою“⁵⁾, просив у Найсвятішого Синоду благословення

1) Житецькій П. О переводахъ Евангелия на малорусскій языкъ. Спб. 1906, ст. 21.

2) Императорская Академія Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. Спб. ст. 17.

3) „Ст. 1622 ул. о нак.“ карала „за намір потайти від уряду заборонену і шкодливу книжку“. Черниговець. Священное писаніе и малорусскій языкъ. Южная записки. 1904. № 48, ст. 4.

4) Императорская Академія Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. На правахъ рукописи. Спб. 1905, ст. 33.

5) Официальное извлечение изъ журнала Комитета министровъ отъ 15 февраля 1905 года. Киевская Старина. 1905, кн. III, от. 2 стр. 297.

на видання перекладу Морачевського (з р. 1901 той переклад уже був власністю Академії) і доводив потребу й сучасність цього діла перед комітетом міністрів. Комітет цілком погодився з думками Великого князя, гадаючи, що це відповідає намірам Государя Імператора (пункт 6 указу 12 декабря). А 25.II на таку постанову комітету вже була Найвища згода¹⁾.

За редактора видання обрано було єпископа подільського Парфенія, українця зроду; йому стало в допомозі багато досвідчених людей і з Каменця, і з Києва (по між іншими й небіжчик П. Житецький) і з Москви, а в Петербурзі Академія Наук заснувала для цього навіть окрему комісію. Виправили текст, порівняли з іншими перекладами й своїми, й чужомовними, звернули особливу увагу на філологію та орфографію. Кілька років широко, тяжкої праці вчених богословів і знавців нашої мови—і цієї осені нарешті ми маємо вже усю „Святу Євангелію славянською й українською мовою“. Найсвятіший Синод благословив „за ревностные и безкорыстные труды“ преосвященного Парфенія і усіх його співробітників св. Біблію²⁾, а наш народ складе їм свою глибоку подяку. Велике діло доведено до бажаного кінця. Та це власне не кінець, а тільки початок, початок щастливий—на черзі має стати видання усього Нового Завіту, а далі й Біблії. Годиться мауть тут пом'янути добрим словом П. Куліша, що переклав був усю Біблію, але коли той переклад згорів пожежі у нього на хуторі, то ветхий деньми письменник роспочав ту роботу знову. Віра та любов до рідного слова додавали йому сили, зранку до вечора працював над Св. Письмом він і тільки смерть вибила йому з рук перо³⁾. Докінчили той переклад Ів. Левицький та проф. Полюй, і р. 1903 Біблійне товариство видало усе Святе Письмо мовою українською.

Та Новий Завіт і Біблія в Синодальнім виданні, то поки що завдання майбутнього, хотілося б думати недалекого. А тепер вже самий факт істнування української Євангелії, виданої в Синодальній друкарні, має для нас велику вагу.

Люди прості з глибокою вірою читатимуть і справді розумітимуть святі слова Господа і прийматимуть їх до серця. Неможна навіть уявити собі зараз великих і благодійних на-

¹⁾ Ів.

²⁾ Церковные вѣдомости. 1911. № 43, ст. 1849.

³⁾ Южные записки. 1904. № 48, ст. 5.

слідків цього для релігійно-морального розвитку нашого народу.

Не будемо довго спинятися і над літературно-культурним значінням перекладу Св. Письма на живу народну мову. Доволі згадати, що зробив в історії німецької літератури Лютер своїм натхненім перекладом Біблії. Що ж до перекладу Морачевського, то поважний голос Академії Наук визнав за ним „високе наукове значіння“¹⁾, академики Востоков, Никітенко і Срезневський, що розглядали його тому 50 років, називають „працею в найвищій мірі визначною і користною“²⁾, яка має „створити епоху“³⁾. Небіжчик П. Житецький ставить такий критерій для оцінки перекладу: „щоб перекласти,—каже він,—Євангелію на українську літературну мову, що не загубила ще живого зв'язку з мовою народньою, треба, на нашу думку, перевести текст Євангелії через серце, повне побожності“⁴⁾. І підходячи з такими високими вимогами він в перекладі Морачевського, що мав почуття народньої мови й розумів її пеіхіку, спостерігає натхнення, теплоту і живі барви⁵⁾.

Велика вага і принципальна того факту, що Євангеліє виходить з благословення найсвятішого Синоду власне „моюо українською“⁶⁾, тією мовою, якої після категоричної заяви міністра внутрішніх справ Валуєва „не было, н'єть и быть не можетъ“⁷⁾. Живе життя подужало засліплenu теорію. Наука правди євангельської, „барзо простою мовою і діалектом, іж і найпростішому человікові снацно понятая“, як її викладав ще р. 1670 Семеон Тимофієвич, священик на той час Решетилівський⁸⁾, іде тепер під сельські стріхи. Мова мужицька, мова простих людей, для хатнього вжитку, ставши могутнім фактором релігій та культури, здобуває оце однакові права з мовою „панською“, входить, як рівна, до сем'ї освічених народів.

¹⁾ Кіевская Старина. 1905, кн. III от. 2, ст. 297.

²⁾ Южные записки. 1904. № 48, ст. 5.

³⁾ Кіевская Старина. 1905. III, 2, ст. 298.

⁴⁾ П. Житецький. О переводахъ Евангелія на малорусскій языкъ.

33—34.

⁵⁾ Ів., 39.

⁶⁾ „Господа нашого Іисуса Христа святое Евангеліе, на славянскомъ и малорусскомъ языкахъ. Святе Євангеліє словянискою і українскою мовою“.

⁷⁾ П. Житецький. О переводахъ Евангелія на малорусскій языкъ, ст. 54.

„Не може заховатися город, коли стойть на горі. І за світивши свічку не ставлять її під посудину, а на свічнику, і вона світить усім, хто є в хаті“ (від Мат. V, 14–15). Попирити і росповсюдити Св. Письмо—то конечний, найпростіший обов'язок. І до того обов'язку призвався і найєвтишій Синод, засвітивши миліонам українського селянства світло слова Христового. Коли пастирям і учителям церкви Євангельський текст говорить теж, що й простим людям,— не може бути на Україні ні одної церкви, де б не було Євангелія мовою українською; не може шкільна рада синодальна не подбати, щоб по всіх наших церковно парafіяльних школах було доволі цієї книги. Не повинно до того поставитися байдуже і міністерство народної освіти. До речі нагадати тут щирі і прегарні слова про цю справу колишнього міністра народної освіти Головіна.— „Духовное вѣдомство“,—каже він, має святий обов'язок росповсюджувати Новий Завіт поміж всіма ріжносплеменними мешканцями імперії на всіх мовах, і справжнім святом нашої церкви був би той день, коли б ми мали змогу сказати, що в кожному домі, „ізбі“, хаті, „юрті“ є примірник Євангелії мовою зрозумілою тим людям, що там живуть. Міністерство народної освіти зного бока додає всіх заходів, щоб поширити по своїх школах, а через те і в народі, книжки духовного змісту, друкує їх десятками тисяч примірників і серед тих книг Новий Завіт „мѣстною“ мовою повинен би займати перше місце. Через це український переклад Євангелії, виправлений духовною цензурою, станеться одним з найкращих діл, якими відзначено оце царювання, і міністерство народної освіти повинно бажати цій справі найшивидчого і цілковитого успіху¹⁾). Невже за пів століття, повні справжньої побожності і глибокого розуміння живих потреб державних, думки міністра загубили для його сукcesорів силу, переконання і правду? Хіба ж можна припустити хоч на мить, що школи міністерські на українській території зостануться без Євангелії?

Коли такі надії, що до росповсюдження Св. Письма покладати на високі урядові інституції, то ще більшого вимагати треба від окремих людей. Усі, хто побивається кращою долею рідного краю, хто живе поміж народом, а особливо— хто стойть близько до школи, усі вони повинні по змозі ши-

¹⁾ Императорская Академия Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. На правахъ рукописи. СПБ. 1905, ет. 34.

рити українську Євангелію. Тут багато залежить від окремої людини. Трапляються ж он і такі ганебні вчинки, як Левицького, що він видирав у школярів українські Євангелії, які дав Ім пан-отець, та бив дітей по виду „мужицькою книжкою“¹⁾). Та не слід тільки зважати на такі дрібні перешкоди та лихі відносини усіхих ворогів народних, бо закон і правда і цього разу не на їх боці. Це ж праця цілком легальна; і нема чого боятися, щоб та сама рука, яка давала Біблію в нагороду тим, хто перекладав Євангелію, посылала бичі і скорпіони на тих, хто прокладає шлях тому перекладові до простого народу. Велика моральна одновідальність спадає тут на наших учителів. Тож вони мають пильнувати, чи є по школах українська Євангелія. Коли є, то чи стільки примірників, скільки треба. Чи не лежать вони по бібліотечних шафах? Ми не знаємо, як зараз стоїть практично та справа, але у всякому разі досвідчений та щирий учитель може тут багато зробити. Сумління наших пан-отців має само сказати їм, що повинні робити вони. Нехай тільки добре пам'ятують слова Господа: „Пустіть дітей іти до Мене і не бороніть їм, бо таких є царство Боже“ (від Марка X, 14).

Коли законовчитель, розуміючи добре свої завдання і знаючи своїх школярів, та широ прагнучи поставити їх на християнську путь, керуватиметься отим великим заповітом Христовим, то багато трудна справа навчання Закону Божого стане тоді в початковій школі на міцний та певний ґрунт. Отже тепер це діло надзвичайно важке: молитви з незнайомої мови перекладають на незнайому, чуже слово славянське перекладають незрозумілим великоруським. А народ наш, як був темний, темний і зостається, темний і малосвідомий віри християнської. Сумні наслідки, бо нема душі живої. А діло віри без неї—тісі душі живої—неможлива річ. Життя духовне, найбільш делікатне, інтімне, вимагає й великої делікатності, особливої близькості. Це діло серця і до нього треба й мови серця. Глибоко розумів це св. Апостол Павел, коли казав: „Тільки ж у церкві лучче мені п'ять слів промовити розумінням моїм, щоб і інших навчити, ніж десять тисяч слів (чужою) мовою“. (І. До Кор. XIV, 19). І от тепер з'являється для законовчителя змога,—ні, навіть обов'язок,—покласти підвалиною навчання Закону Божого—Євангелію, близьке, рідне, зрозуміле дітям. І гріх тяжкий візьме на свою душу той свя-

¹⁾ Світло. 1910—1911 р. № 4. ст. 55.

щеник, що забуде оту пораду Апостола і не дасть до рук школяреві Євангелій рідною мовою. Та дати замало—треба ще з ним його перечитати. І хочеться вірити, що не знайдеться на Україні такої школи, де б учні не читали Св. Письма свою мовою. Зате ж великі, високі і радоші пастиря, котрий бачить, як наука християнська входить в життя. З українською Євангелією—справа релігійного виховання стоятиме на міцному ґрунті, а в душі учня, освічений світлом християнської моралі, глибоко прищепиться любов до святої книги, яка стане йому за вчителя життя, і зростатиме разом з тим і повага до мови батьків, що нею він довідався про великі істини.

Треба тут ще звернути увагу на практичний бік справи. Адже синодальне видання української Євангелії надруковане—та інакше і бути не могло—загально прийнятим фонетичним правописом, що найбільш відповідає і духові і складові нашої мови. Входить, даючи школяреві ту книжку,—а дати її не минеться,—або читаючи з ним в класі Євангельське оповідання,—в першу голову треба зазнайомити його з фонетикою, навчити читати по-українському. Це випливає само собою. Так чи інакше українське слово,—мужицьке, занедбане, зненажене,—знаходить собі стежку в холодні мури чужої школи. Коли вигонити природу дверима, вона входить до хати вікном. Уже саме це—українська мова в школі—говорить за себе. А життя робить собі з того дальші висновки. Коли на лекціях Закону Божого лунає рідна мова,—то чом же на інших—ні?!

Логічний висновок—це наука рідною, зрозумілою дитині, мовою. Це вимога здорової педагогики. І тому на перешкоді стоїть тільки політика: у нас вгорі і в широких колах громадянства, хоч би й серед послів до Думи Державної, все ще не хотять одріжняти справи чисто культурної од політичної. І от з цього погляду самий уже факт видання найсвятішим Синодом українського перекладу Євангелії та його історія мають велике прінципіальне і практичне значіння і дають розумну науку усім, хто стоїть на перешкоді розвиткові і освіті народніх мас. Колись та сама політика викликала і заборону Святого Письма мовою українською, але тепер Великий Князь Костянтин Костянтинович прилюдно засвідчив, що „небезпечності політичного характеру перестали вже бути гострими¹⁾“ і здався при тому на думку міністрів внутрішніх справ

¹⁾ „Опасенія политического характера потеряли остроту“. Офіційное извлечение изъ журнала комитета министровъ. Отъ 15 II, 1905 г. Киевская Старина. 1905, кн. III, от. 2, стр. 297.

Плеве, (а він здається не був грішний сімпатіями до українського народу) і Святополка-Мирського, які визнали, що „питання це (про переклад Євангелії) можна роздивлятися з погляду релігії і науки¹⁾“. І то думка не якої партії, не людей, засліплених якоюсь фантастичною теорією, навіть не голос народу, що, боляче відчуваючи свої кривди національні, може не здолав би бути справедливим і безстороннім судією в своїй власній справі,—ні, то переконання Августішого презідента Академії Наук і двох міністрів, двох керманичів російського державного корабля з цілком ріжним курсом,—думка, поділена комітетом міністрів і найсвятішим Синодом. Отже високий авторитет її не підлягає для нас ніяким сумнівам. У справах культурних голос належить культурі. Почасти для релігійного життя це вже сталося аксіомою: український народ має рідне слово Боже. А чого бажає українська школа? Того, щоб на справи педагогичні дивилися тільки з погляду педагогики. Тепер народня мова в українській школі—це питання часу і тільки часу. Wer a sagt, muss auch b sagen. Так непереможна сила життя робить новий певний крок по дорозі до рідної школи, а разом з тим і до кращої долі рідного народу.

19 XI, 1911.

Сергій Шелухин.

Школа за 2000 років до наших часів.

(Кінець).

V.

Перш, ніж дати одновідь на поставлені питання, ми дозволимо собі трохи збочити, щоб зробити де-кілько уваг про звичай греків ховати жертвователів біля їх школи. В поясненні цієї справи ми іншої думки, ніж проф. Варнеке. Звичай — ховати жертвователів біля школи дуже характерний для греків язичників з їх поетичною вірою. Проф. Варнеке міркує, що це робилося в тій надії, що вчителі з учнями краще виконуватимуть вимоги складного грецького культу померших і пильніше доглядатимуть за могилою. Все оце, на нашу думку, можна було, може ще краще, ви-

¹⁾ „На запрошь министры внутреннихъ дѣль Плеве и Святополкъ Мирскій высказались, что вопросъ этотъ можетъ быть разсмотриваемъ съ точкы зрѣнія религіи и науки²⁾. Ibidem.

конати й на громадськім кладовищі. Волю жертвователя, як ми знаємо хоч би й з наведених документів, та й взагалі ім'я його дуже шанували, а через те нішо не перечило внести про могилу одповідні роспорядження в постанову народного сходу, виконання яких мало не тілько моральний, а й юридичний характер примусу, бо порушення каралося штрафами навіть в дуже значних сумах, як на користь народу, так ще частіше на користь храмів. Можна було так установити й виконання культу помершого жертвователя. Грек був громадянином у всім складі свого життя й у всіх своїх завичках, через що треба було серйозних мотивів, щоб вилучитися з громади після смерті й бути похованим не на громадськім кладовищі, а в одинці. На нашу думку, жертвователів ховали біля збудованих ними школ через інші мотиви, а саме через мотиви вірування. У нас на Вкраїні народ і тепер життя на тім світі більше уявляє собі по тій язичеській поетичній вірі, яку він мав до приняття християнства — як продовження життя цього світу, і ніяк не може одірватися думкою од аналогії, хоч християнство вже більше 1000 років навчає наш народ іншому. Що це так, доволі пригадати увесь похоронний рітual нашого селянина, починаючи з шклянки з водою та меду, щоб стомлена душа помершого напилася й наїлася, і кінчуючи копійкою, що кладуть в труну, аби небіжчик мав на що купити собі місце на тім світі. Так вірували у нас ще за часів язичества згідно з своїм світоглядом і всім оточенням життя, таку віру зберегли й до наших часів, бо ця віра органично зв'язана з світоглядом і духовною істотою народу. Віра народа в такі зв'язки цього світа з тим витворила багато одповідних їй звичаїв. Так у нас ще років з 50 тому, аж поки не вийшла заборона попам од синоду, ховали померших членів родини недалеко од хати їх, в садку або в гаї чи в леваді—то-б-то в таких місцях, які українцям рідні й найбільше подобаються, з якими у них зв'язано багато поетичних уявленнів, які вони кохають і куди залюбки ходять на спочивок, чи для розваги, а то й просто бувають там для задоволення своїх естетичних потреб і вимог душі. З гайками, садками та левадами в українського народу зв'язані й усікі вірування. Там же звичайно копають і криниці, що вже самі по собі уявляють предмет ушанування. Таким чином ховали на тім місці, з яким у небіжчика зв'язані були інтереси за його життя, яке йому за життя було любим, де він пробував і спочивав душою, де він вітав і спочивав своїми думками, знайдив щастя й утіху. На що ж розлучати людину з таким дорогим та приемним місцем після її смерті!

З часів християнства попів звичайно стали ховати на цвинтарі біля церкви—то-б-то знову таки на тім місці, з яким за життя зв'язані були духовні інтереси, зв'язана була душа. Біля церкви ховали, та й ховають, і тих, хто пожертвував на неї значну суму грошей, або збудував її своїми коштами.

Знову, щоб було ближче до того, з чим за життя у небіжчика зв'язані були інтереси, до чого найбільше хилилася душа—що найдужче заспокоювало совість і скрашувало земне істнування та робило щасливим. Чому-ж не продовжити всього оцього й на тім світі, коли людини можна й не розлучати з тим, що було міллим її душі й приковувало за життя до себе всі виші інтереси! Ті вишадки, коли це робиться ради пихи або для формальної пошани когось, не мають в собі нічого ідейного і ми їх минаємо.

Думається нам, що й старі греки, у яких язичеська віра була повна поезії й живих уявленнів, з тих же ідейних мотивів вірування, ховали й своїх пожертвувателів біля збудованої ними школи, щоб небіжчик і після смерти в продовженні того світнього життя був ближче до того місця, з яким за життя на цім світі у його найтісніше були зв'язані інтереси, до якого найбільше схилялася його душа, в святах якого він брав участь, яке давало йому моральне задоволення, скрашало його життя і робило його щасливим. В опім не можна не бачити і внутрішнього зв'язку шкільної справи з життям грецького народу.

VI.

У греків в більшості городів навчання дітей свободних було обов'язковим—місцями по звичаю, а місцями й по закону. Коли Платон включив у своє ідеальне законодавство вимогу завести обов'язковість грамотності, каже проф. Варнеке, то цим він хотів лише зробити грамотність обов'язковою скрізь по закону. По деяких городах грамотність вже була обов'язковою по закону. Так, напр., це було установлено законами Харонда. Афіняне були всі грамотні. Деякі грецькі городи навіть прославилися своїми школами. Напр., в 2—3 віках перед Р. Х. дуже славилася школа на о. Делосі. З неї до нас дійшов список учнів Стасея, звідки ми бачимо, що у його вчилося в той рік 47 душ, між якими 22 з Афін, а останні були з Олександриї, Ефесу, Халкіди, Хіосу і т. п. далеких місць Греції. Ті учні, скінчivши дома свої школи, поїхали в Делоську школу до Стасея довчатися, з чого видно, що вже тоді їздили вчитися в чужі краї, кінчати науку до кращих педагогів. Навчання грамоти в ті часи було не легкою справою й не дешевою, бо друкувати книжок ще не знали і все або писали од руки, або вирізували на кам'яних дошках, чи вискрабали на глиняних черепках. Писали на папірусі, на чепецьках, на навощених дошках і т. д. Документи свідчать, що греки на ці труднощі й велики кошти не зважали, бо дбали про освіту своїх дітей і виховання з них гарних громадян. Грецька школа мала загально-просвітній характер і звертала увагу на загальний розвиток розуму й тіла. Через те грецька школа ніяких ремісничих чи практичних знаннів не давала і взагалі спеціальностей не навчала—хто хотів, міг учитися

після школи окремо у ремісників чи у спеціалістів. Характер школи, однаке, ні-трохи не був абстрактним, бо школа мала на увазі утілітарну ціль — виховувати гарних грецьких громадян з добре розвиненим розумом та дужим тілом. Таке виховання не можна вважати грубо й узько утілітарним, бо воно має загальний характер і охоплює собою життя, інтереси і взагалі особу кожного грека, як будучого члена грецького громадянства, з усіх боків. Одповідно цьому складені були й програми шкіл.

Вплив грецького громадянства на справу народної освіти був безпосередній, і школа всією своєю істотою була як найтісніше зв'язана з ним, залежала від його, існувала для його, кермувалася ним і не могла збочити від інтересів і поглядів грецького народу нікуди. У греків кожен розумів, що шкільна справа — це громадська серйозна справа, яка має на увазі свою природну ціль: виховати освічених і гарних громадян. Ніякої політики і взагалі ніяких і нічійх сторонніх школі інтересів до шкільної справи ніхто й не насмілився б примішати в ті часи. Греки визнавали, що школа повинна слугувати не якимсь особам, чи політичним діячам, або політичним чи іншим партіям, а цілому народові. Ми вже бачили, як вони через це ставилися до виборів шкільного персоналу і шкільного уряду.

Грецькі громадські школи удержувалися на кошти державні й пожертвователів. Цим визначалося тільки джерело, з якого йшли кошти на школу, а всі школи були однаково народними. Організація їх теж була однаковою, як і програми; однаково вони мали над собою і единого хазяїна й законодавця — народне зібрання, од якого тільки й залежали. Коли грамотність була обов'язковою, то вже цим одним пояснюється потреба в державних школах. Однаке, по тодішній організації уряду, державну школу нікак не можна було б назвати урядовою, бо це були тоді поняття не ідентичні, а державна школа мала свою спеціальну організацію, ні трохи не залежну від уряду, який в її справі не міг втрутатися, бо не мав на те права. Через те державна школа була також народньою, як і та, що існувала на чиєсь пожертви. Обидві вони були громадськими, народними.

Окрім цих шкіл були ще приватні школи, які удержувалися самими вчителями на свої кошти і на свій риск за ту плату, що давали їм батьки їх учнів. Таких шкіл теж було не мало. Про них згадує Й Плутарх. Так він згадує про такі школи Сібертія та Таурея. Ці школи ще більше залежали від вимог тих же грецьких громадян і теж повинні були одповідати потребам і поглядам грецького суспільства, бо коли-б вони розминулися з ними, то зостались би без учнів. Безперечно, що в цих школах, як в своїх власних, кожен вчитель мав більшу ~~волю~~ працю проявити свою індівідуальність і провадити свої погляди й свою систему навчання й виховання

дітей, але-ж загальний характер цих шкіл не міг бути іншим, ніж шкіл громадських, і значної ріжниці в напрямках між ними не було. Як громадські, так і приватні школи патентів офіціального значення не давали. Засновувати школи й навчати міг кожен, хто хотів, і ніякого дозволу на те не треба було. Чи був який контроль над цими приватними школами з боку держави—про це немає певних документів і це зостається невідомим. По загальному складу грецького життя швидче було так, що над цими школами, окрім свободного контролю громадської думки та батьків тих дітей, що вчилися по тих школах, не було ніякого дозору. Громадянство однаково бачило на состязаннях, конкурсах іспитах, святах, процесіях, публічних гімнастичних та всяких спортивних виступах і т. д., чому саме і як в якій школі навчали. В залежності од того грецьке суспільство забраковувало вчителя в громадську школу при виборах на слідуючий рік, а в приватну школу не посидало дітей і таким чином те-ж забраковувало недогодного або-ж недотепного чи ледачого вчителя й без виборів. Контроль з боку громадян був по суті однаковий, тільки в громадській школі більш регламентований. Але-ж в приватній школі таким же законом був громадський звичай, нехтувати яким ніхто не наслівся-б.

Користуючись статтею проф. Варнеке, спинимося спочатку на громадській грецькій школі, як державній, так і заснованій на пожертву.

VII.

Педагогичний персонал і уряд грецької громадської школи складався: з комісії по народній освіті, члени якої звалися педономами—це була колегіальна установа, але ж в дрібних громадах обирали одного педонома, який робив сам всю справу колегії; з гімназіарха, що по нашому нинішньому буде те-ж саме, як почесний попечитель школи; з учителів грамоти, виховничих (пайдотрібів), учителів всяких предметів і дозорців. Всі названі особи обиралися народнім зібраним на один рік, за виключенням тих випадків, коли це дозволялося для де-яких посад педономам або гімназіархам, однаке за згодою народного зібрання.

Вибори робилися, як видно з документів, кожного року в призначений на те день. Ми вже раніше казали, якими великими гарантіями було обставлено незалежність цих виборів і свободу голосування, щоб кожен подавав свій голос тільки по своїй совісти і в цілях громадського інтересу. Виборці й ті, кого мали обрати, перед виборами приймали одновідні присяги й давали громадські обіцянки.

Комісія по народній освіті (педономи) була єдиним найближчим урядом над педагогами й школою. Педономи були посередниками між педагогами й народнім зібранням і одповідали за школу й за учнів перед народнім зібранням. Це був

колегіальний виконавчий орган народнього зібрання, яке виришало. Комісія виробляла статут для школи і доглядала за його виконанням. Вона визначала кожному з педагогів його обов'язки і доглядала за тим, щоб він їх виконав. Де був один педоном, там це він робив сам. Педагогів за порушення установлених комісією по народній освіті правил в одних громадах карали штрафом, а в других і тюрмою. Педономи брали неодмінно участь у всім житті школи, як найближчі її опікуни й заступники, обіграні на те народнім зібранням. Вони брали участь у всіх шкільних святах, в релігійних процесіях, одправах, жертвоношенннях, в яких брала участь школа з своїми учнями. Ця комісія була головним представником школи перед суспільством, яке за школу хвалило й ганило в першу голову комісію. Як теж суспільство обірало комісію зногоу, то вона завше була виразом бажаннів, поглядів і стремліннів самого суспільства, через що в шкільну справу вона не вносила, та й не могла внести, нічого стороннього інтересам грецького народу і взагалі ніякого надежиття над грецьким громадянством і над батьками школярів, ні з боку поглядів, ні з боку формальних відносин, бути не могло.

Посада гімназіарха вимагала великих пожертв на шкільні справи, і через те на неї обірали людей заможніх і щедрих, які не шкодували-б своїх коштів. Витрати ці були такими великими, що обов'язки гімназіарха іноді одбували цілою родиною, а де не знаходилося заможніх людей, там на гімназіархи обірали колегію з кількох особ, які одбували свій обов'язок колегіально, а кошти здобували в складку між собою. Оскільки ці витрати були значними (так установлював громадський звичай і заведені традиції) видно хоч би з того, що по деяких городах, як, напр., в Афінах, гімназіарх повинен був давати свої кошти на улаштування свята Великих Панафіней з факельними бігами і постачати для учнів оливу, потрібну на те, щоб мастити тіло участників гімнастичного, атлетичного і т. і. спорту, робити гімнастичне знаряддя і т. и. Звичайно, як ця почесть виходила не дешевою для кишені, то обірали на гімназіархи тих, хто був багатішим і щедрішим, але-ж обрання робилося що року, і ця посада вважалася остилько почесною, що її добивалися напр. такі знаменіті люди, як Нікій, Алківіад, Ірод Аттік, що впідряд 12 років був гімназіархом, і виявив таку щедрість, що пожертвував учням своєї школи навіть нову білу одежду. Інші жертували оливу ще й з пахощами, що виходило тоді дуже дорогого.

Гімназіарх за свої обов'язки мав право доглядати за добрым ладом в школі і моральністю школярів, але-ж до навчання в школі, окрім хіба гімнастичного та спортивного взагалі, не міг втрутатися. На о. Теосі гімназіарх мав право обрати вчителів гімнастики, але-ж, як завважає проф. Варнеке, цю виключочку було зроблено мабуть через те, що він своїми коштами оплачував їх. З сукупності де-кількох документів проф.

Варнеке подає відомості про кар'єру одного з гімназіархів—Авла Емілія Зосима, діяльність якого в г. Прієні була дуже значною і стосується до перших років після Різдва Христового. Спочатку він був городським секретарем (на цю посаду обірало народне зібрання), а потім його обрали на гімназіарха. Спочатку він уподобався тим, що щедро жертвував на гімнастичні й спортивні муштри та змагання оливу для учнів, та ще іноді підмішуючи до неї дорогі пахощі. На свої кошти він топив лазні для учнів, щоб вони з учителями парилися й милися в них (пригадайте вище вказані купальні і цього вже доволі, щоб бачити, як греки дбали про гігієну в школі). На свої ж кошти він поставив у своїй школі дві статуї Гермеса, прикрасив її всякими пристроями та прибудівками, завів нове знаряддя для спортивних муштр, нарешті настановив на свій кошт у школу вчителя словесних наук і всем тим високо підняв громадську школу в Прієні. За все оце його вшанувала грецька громада, окрім щорічного обрання, ще й особливим написом: „Він хотів зробити тіла учнів невтомними, а душі повисити до добробчинності і почуттів, гідних людини“. Нарешті за все оце його обірвано з гімназіархів в педономі і ці обов'язки в комісії по народній освіті він знову так щиро виконував, що його вшанували ще й другим написом за це. Він сам од себе визначав змагання учнів по всіх шкільних предметах, особливо по гімнастиці та спортах, вимагав од учителів праці і нагорожував по заслугах як учителів, так і учнів. Одного разу він обдарував учнів зброєю, яка була потрібною до їх військової науки.

Грецька школа дбала про розвиток розуму й фізичного здоров'я своїх учнів, а разом і про виховання з них гарних громадян. Одповідно цьому й педагоги відали—одні духовне, а другі фізичне виховання. Шкільний персонал складався з учителів грамоти, які дбали й про знання та розвиток розуму школярів, і з виховничих, (пайдотрібів) які дбали про фізичний розвиток учнів. Окрім того, були учителі гри, музики, співу, рисування.

Ми вже знаємо з попереднього, кого і як обірвали на учителів. Ні діпломів, ні іспитів на учителя не треба було, але-ж громадянство само чинило іспит своєму учителеві на прикінці кожного року через екзамени, змагання та конкурси учнів—тоді кожен з них привселюдно перед громадянством на ділі показував, який з його учителів. Як обірвали на рік, то ім'ям учителя грамоти, а як іх було кілько, то головного з них, називали в літописях школи академичний рік. Учитель грамоти вчив грамоти й словесних наук, а разом математики й історії. Учні навчалися читати, писати, граматики, діктовки, вчили грецьких поетів, драматургів і взагалі кращих своїх письменників, міфології і т. і. Багато уваги зверталося на те, щоб учні як найдокладніше знали свою рідну історію. Навчання історії Елади робили при допомозі наочного ознайом-

лення з історичним матеріалом на місцях історичних подій, для чого впоряжали в одповідні свята або й у буденні дні шкільні екскурсії по історичних місцях, в школі ставили бюсти видатних діячів з одповідними написами, здебільшого віршем, щоб легче було завчити на пам'ять, мали по школах особливі карти, схожі на *Tabula Iliaca*, на якій було показано увесь хід Троянської війни, і т. д. В роковини головніших історичних подій, як напр., битв при Марафоні або Саламіні, вся школа з педагогами виряжалася на місця тих битв, і там учителі подавали учням всі потрібні відомості й пояснення, обводячи їх скрізь і показуючи на місці, де що діялося. Де які екскурсії грецьких шкіл мали ще й більше значення. Так, напр., екскурсія на Марафонське поле впоряжалася в день громадського святкування великого дня, і учні, разом з тим, брали участь і в громадськім святкуванні, чим привчалися до громадського й державного життя своєї отчини. Греки добре розуміли, що гарних громадян треба виховувати, бо самі вони не родяться й не робляться.

Виховничі (пайдотріби) повинні були дбати про розвиток тіла учнів і гідність їх до всяких фізичних виступів. Кожен учень повинен був наметикуватися у таких справах і досягти такого фізичного розвитку, спритності, прудкості, ухватливості, верткості і взагалі уміlosti, щоб вийти на ігрища і змаганнях кращим, перемогти іншого й одержати за те нагороду. Імена учнів побідників записували на приклад і спомин, так, напр., в напису на плиті, знайдений в Халкіді, в три ряди вирізано 33 вінки; посеред них вирізано по кілька імен переможців на святі в пошану Геракла—це були учні Деметрія, сина Андромахового.

Вчили гімнастичних вправ, атлетичних ухваток і т. д. Вчили танців, які були потрібними не тільки для гігієни та граціозних рухів, чого вимагала грецька естетика, а й для релігійних одправ, бо в культі деяких божеств танці були головним номером. Вчили рисування, музики та гри на кіфарі. Вчили фехтування, стрільби з лука й кидання спису. Це були предмети дуже важні, про що можна дізнатися хоч би з того, що вчителям цих предметів платили великі гроші і вони повинні були навчати школярів не менше двох місяців на рік. З цього можна думати, що інші педагоги повинні були вчити цілий рік і канікул у них не було, бо для них не зроблено ніяких виключок і, як видно з наведеного вище документа, міг бути ще й додатковий місяць, за який визначалася й додаткова плата. Мабуть академичний рік тягся од виборів на вчителя до іспитів, які впоряжалися перед другими виборами.

Вчили плавати в воді й гребти на галерах. Тоді ще не знали парових машин і судна плавали або на парусах, або ж на веслах, через те для всіх суден чи галер потрібні були добрі гребці, які були-б обучені й добре знали б цю роботу.

З цього видно, що школа повинна була підготовляти школярів так, щоб вони були дотепними вояками на суші й на воді. Війни тоді були постійні й іноді тяглися довго, через те ѿ школа мала своїм предметом військову справу.

В школі, окрім музики й гри на кіфарі, вчили співати, і шкільні хори брали участь в громадських святах, релігійних одпрахах, всяких церемоніях і в процесіях.

Для усіх оцих наук, що входили в програму язическої школи греків, грецький народ вільними голосами, слухаючись тільки своєї совісти та кермуючись свідомістю своїх громадських обов'язків, обірав для своїх дітей увесь шкільний персонал—вчителів та виховничих (пайдотрібів). Коли виходила помилка і обірали недотепну людину, то од цього великої школи не могло бути, бо на протязі року за таким педагогом доглядала шкільна комісія по народній освіті, яка ѵставила йому свої вимоги і мала право навіть карати його, а через рік були вже другі вибори і такого педагога не обирали. Таким чином і педагог мусів рахуватися з поглядами та бажаннями батьків своїх школярів і вживати всіх заходів на те, щоб учні мали од школи найбільше користі—він сам мусів дбати, коли хотів, щоб його обірали ѵ на далі. Це було разом великою гарантією проти роз'єднання школи з родинами. В кінці року учням робили публичні іспити, які разом були іспитами ѵ для уміlosti та дотепу вчителів. Добре іспити мали гарні наслідки і для педагогів. Ці іспити робилися не тільки по окремих школах, а були установлені ще іспити і в кількох школах разом на змагання, чиї учні краще ѵ більше знають. Це вже був разом і спорт навчання, а не тілько іспит школ. В інших місцях такі іспити для вчителів було установлено навіть законом. Так, напр., в Прієні такі іспити були обов'язковими по філології, математиці та гімнастиці. На цих іспитах, каже проф. Варнеке, учителі повинні були показати громадянству ѵ батькам, яких результатів вони досягли за рік навчання в своїй школі. За добре результати, як це бачимо з постанов г. Прієни, вчителям була призначена грошова нагорода, а за перевагу на змаганнях школ вчителеві переможцеві в нагороду давали ще ѵ теля.

Гарним вчителем дорожилися і постійно обірали його. З напису на труні одного родоського вчителя Іеронима, сина Сімілінового, видно, що він учителював 52 роки. Пам'ять цього педагога ушановано віршованим написом і рельєфом на труні, на якім зроблено окремі сцени з пробування цього педагога в школі між своїми учнями за виконанням ним своїх педагогичних обов'язків, а нарешті—сцена пробування його на тім світі, в якій показано, що він користується нагородою за свою шкільну працю, яку ніс на цім світі.

VIII.

Згруповавши до гурту де кілька документів, проф. Варнеке подає відомості про щоденне життя старої грецької

школи. З одного напису видно, що учень не міг прийти в школу на уроки „через домашній траур“. З цього видно, що вже у греків був контроль за тим, щоб учні ходили в школу і, коли учень пропускав, то батьки давали відомості, чому він не був у школі. Як видно так звані нині „домашні обставини“ і тоді вважалися законною причиною неприбуття до школи. З другого напису ми дізнаємося, що в давніх грецьких школах був звичай розсажувати учнів по їх успіхах і були перший, другий і нарешті останній учні. Такий список учнів школи на острові Хіосі дійшов до нас за 108—9 академічний рік після Різдва Христового. Цей список дуже цікавий. З його ми дізнаємося, що в школі вчилося 56 учнів, і більшість з них вступила в школу в перший день початку місцевого року, але ж учні вступали й далі, тільки першого числа кожного місяця. З малюнків на вазах ми бачимо, що кожен вчитель в грецькій школі працював з окремим учнем окремо, і через це, хоч учні вступали в школу посеред року, особливих перешкод для шкільної справи не виходило. Вступали в школу першого числа місяця, бо й росплата з учителями була в кінці місяця—30 числа, або першого числа другого місяця.

Національний нахил греків до всяких корпорацій і громадського гуртування мав свій вираз і в школі. З ріжких написів ми знаємо, що учні по школах гуртувалися, напр., для таких випадків, як ушанування попечителя своєї школи Птоломея Евергета (в Кітіоні), або для вшанування написом Агафарха, сина Гераклівого, за те, що він пожертвував оливу, й т. д. Але ж ми маємо багато документальних свідоцтв про те, що в грецьких школах у старших учнів (ефебів) були й постійні корпорації, як клуби і т. і. організації. Корпорації учнів по школах були так розвинені, що Платон перестеригав греків, вказуючи на небезпеку для покою й громадського ладу, яким ті шкільні організації можуть загрожувати в часи політичних розрухів. Греки, однаке, на ці перестороги не вважали, бо ми не маємо жодного свідоцтва не тілько про якісні репресії на шкільні організації й корпорації, а навіть про якусь регламентацію чи обмеження їх з боку громади або шкільного уряду. З того, справді, як бачимо з історії, ніяких розрухів та небезпек для грецького суспільства не виходило*).

Учні й учениці грецьких шкіл мали звичай робити всякі написи по стінах, барканах, на стільцях і т. д. Вирізували свої імення, призвіща товаришів і т. д., писали те-же саме по стінах будинків, на барканах і т. д., виводили окремі фрази, цілі вірші, сміхотворні призвіща, малювали карикату-

*) Наш славно-звісний Прогор почавши на підставі цього досвіду писав, що коли в школі між учнями піднімається якийсь розрух, то це не більше, як одгук того, що діється в суспільстві, поза школою, і що школа ніколи не була джерелом якихсь розрухів або неладів для суспільства чи якихсь політичних рухів громадянства.

ри. Звідси ми знаємо, що й тоді школярі прикладали до своїх товаришів і педагогів ріжні призвіща, навіть сміхоторній образливі. Видно, що школярі частенько всякими написами псували чисті баркани й білі стіни будинків, бо домовласникам доводилося вести проти цього боротьбу.

В Костянтинополі, де саме був старий Кізік, знайдено продовгуваті мармурів таблиці, на яких рядками вирізано контури правих ніг, з обведеним нігтем на кожнім пальці і написом, чия то нога. Наймення в написах стоять в формі генетівуса. На одній таблиці, як видно, спочатку було вирізано 11 ніг, потім ще 4, 3, 2 і кожну групу вирізок зроблено в ріжні часи.

На одній групі ніг написано ось що: „Юнаки! Пам'ятайте про товаришів Артемідора, Іосипатра, Асклепіада та Поплія“. В ті часи ще не було фотографій, щоб зробити на спомин фотографичний знімок учнів школи. Такими малюнками ніг в ті часи складали доволі орігінальні шкільні альбоми учнів на спомин собі і послідувочим учням.

Таким чином ми бачимо, що шкільні традиції в школах завичаях і звичаях учнів куди міцніші, ніж в чімсь іншім з життя тих же шкіл.

IX.

Про життя приватної школи, що вчителі удержували на свій риск, ми маємо дуже цікаве свідоцтво, вперше опубліковане недавно проф. Зелинським в його праці „Ізъ жизни идей“, на якого ми вже посилалися в нашій брошуру про „значіння рідної мови для народності й творчості“. Проф. Зелинський подає для цього цікаву частину твору олександрійського поета Геронда, з третьої сцени (СПБ. т. 1, стр. 95 і сл., збірник проф. Зелинського: „Ізъ жизни идей“, вид. 1905 р.). Оповідається там про те, як до содержателя такої приватної школи Лампріска прийшла Метротима скаржитися на свого сина, а його учня Кокала. Привітавшись з Лампріском, Метротима каже: „Звели рабові твоєму, нехай лише спіймає те ледащо собі на плечі та засип йому таких різок, щоб з його дух виперло! Він зовсім розорив мене, нещасну, свою грою в „орла та решку“. Вже йому мало простих бабок, і він вигадав ще більшу кару на мою голову. Спитай лише у його, де будинок його вчителя, куди мені кожного тридцятого числа (ох, лише мене мое, як уже мені гірко все те припадає!) доводиться носити за його гроши, то він не швидко тобі покаже його. За те пристановище, де ховаються всякі босяки та втікачі, те він добре знає і всікому покаже. Сердешна дошка, яку широко кожного місяця натираю воском, лежить сиротою біля ніжки його ліжка під стіною—він ненавидить її гірше смерти, а як коли й візьме її в руки, то й тоді нічого путнього не напише, а тільки зшкрябас увесь віск. От бабки, так ті всюди лежать в тор-

бинках та сітках і блищає куди ясніше, ніж наша пляшка з оливою. Грамоти він нічогісінько не тяжить, коли йому не проказати чого разів з п'ять. Оце вчора батько засадив його по складах прочитати Слово Марон—дак цей грамотій Марона переробив на Симона, через що я вже сама себе виляяла дурною за те, що замісць вчити його пасти ослів, хотіла-б дати йому освіту й добре виховання в надії, що може матиму з його якусь поміч на старість при лихій годині. А то, коли або я, або батько його, підсліпуватий дід, скажемо йому проказати нам з пам'яти якесь місце з трагедії, одповідне його літам, то він цідить нам неначе через дірявий мішок: „Аполон, покровитель .. ловців“.

— „Та це-ж, кажу я, зуміє проказати тобі, нещастя мое, навіть мати твоя, що зовсім неграмотна, і перший стрічний фрігієць!“ — А спробуй дужче настращати його, так він або на три дні забуде, де саме двері його хати, і тим часом розорє свою бідну стару матір, або-ж забереться на покрівлю та й сидить тим, витягни ноги й спустивши голову, наче мавпа.

А мені-ж то як тоді дивитися на його, як ти собі думаеш! I не стілько школа мені його самого, як тих черепиць, що кришаться, мов хмиз, од його, а як наближається зіма, то сусіди примушують мене платити ім по три шаги за черепицю. Сама сліззи ллю, а нічого не вдю, бо всі сусіди кажуть в один голос, що то потрощив Метротимин син Кокал—і бачу, що то правда, то й рота розсявти против того совістно... Ти вже, будь ласкав, Лампріску, коли хоч, щоб музи дали тобі щастя і вдачу в дальнішім житті... Лампріск далі не ждав, вислухавши цю скаргу, покликав рабів і посыпалися Кокалові такі гарячі, що він почав благати більш не бити його. Однаке, мати просить не вважати на те і бити аж поки зайде сонце. Лампріск милосердніший за розгнівану матір і, побачивши, що у Кокала шкура вже добре сполосована, звелів пустити його.

Цей життєвий малюнок такий багатий змістом і яскравістю, що коментарів до нього не треба. З того, що побутовий письменник Геронд описав цю сцену, видно, що такі педагоги, як Лампріск, і такі педагогичні кари й засоби в житті грецького шкільництва не були виключним явищем. З цієї сцени ми бачимо, що вчителям платили в кінці місяця кожного 30 числа, що ледачі учні і в ті часи тікали од наук і школи, як бувас це й тепер; що й тоді де які батьки, вчивши своїх дітей, мали між іншим на меті й те, що тією науковою діти стануть ім в пригоді на старість при лихій годині, але-ж і тоді батьки мали велике задоволення послухати од дітей своїх, напр., уривки з трагедій... Взагалі в цім малюнкові з життя багато такого, що й тепереньки можна бачити.

X.

Археологи роздобули силу папірусів і черепків з письмennими на них, і на підставі цих документів проф. Варнеке подає багато цікавих фактів, які свідчать про способи навчання в ті часи й про те, що багато з тих способів заховалося у нас ще й до наших часів. Серед тих папірусів та черепків знайшлося багато шкільних особливих зшитків, в яких зберіглося писання учнів. Це помагає дознати про прийоми навчання. Де-що про це було відомим і з інших джерел. Так, напр., ми знаємо, що афінянин Калій написав граматичну трагедію, завчанням якої учні вивчилися б грецького алфавіту й читання. В тій трагедії кінець пролога складався з віршів, вироблених з назв літер алфавіту од альфи до омеги, а жіночий хор виступав так, що окремі участниці уявляли з себе на сцені окремі склади і своїми рухами показували, як ті склади робляться. Сам Софокл в одну з своїх п'ес завів танок окремих літер.

Нові знаходи археологів свідчать, що грецька школа мала той загальний характер, про який ми казали вище. В ній навчали грамоти, письма, словесності, історії, математики, музики, танців, рисування, а також гімнастики, спортивних уміlostей і того, що виготовляло з учнів будучих сухопутних і морських вояків. Школа давала загальну освіту і загальне виховання, а нічого спеціального й ремісничого в ній не було. Навчали в тій школі тими способами, більшість яких вживалася ще й тепереньки,—очевидно, перейшовши до нас од греків.

В Британськім музеї, в Лондоні, є де кілька черепків, на яких видряпано дітсьми списування грецького тексту. Спочатку йдуть окремі літери, далі слова в два склади, потім в три і т. д. Після цього списування, навчалися приставляти до голосних по черзі всі грецькі безголосі букви. Так навчали складати й слова. Де кілька папірусів у Віденськім та Нью-Йорськім музеях зберігли на собі останки діктовки. На однім з них є навіть власноручна помітка вчителя: „Цю прекрасну працю подав першим“... На других зберіглися поправки вчителями помилок. В Берлінськім музеї зберігається дерев'яна таблиця, на якій чотири рази впідряд написано: „Пильний, дитино, щоб тебе не карали“. Мабуть, каже проф. Варнеке, це писати було задано учневі в кару за те, що він провинився в каліграфії—от, писавши кілька раз вказану фразу для каліграфії, учень разом з тим мусів запам'ятати й наставлення свого вчителя. Иноді загадували переписувати різні сентенції, як напр., „Гомер не людина, а бог“. Є практикання у відмінах імен самостійних, діесловів і т. д. На таблиці в Британськім музеї йде рядок фраз в одиничному числі, далі йдуть ті-ж фрази з предметом у многому числі. З таблиць видно, що од учня вимагалося самому зробити нові согласування, що він і зробив з помилками.

Зберіглися й записи поясненнів учителів. В однім випадку вказано, яким відмінком який діеслов кермус. В другому разі пояснено початок першої пісні Іліади, де учень поруч з словами Гомера писав свої сіоніми й більш звичайні вирази. Навчали учнів і тому, що у нас тепереньки зветься „сочиненнями“. Одна з таких праць з Фівецької школи має підкреслену вчителем помилку учня в правопису. Цікаво, що матеріал для всяких навчаннів, починаючи з діктанта й кінчаючи самостійними працями учнів, брався з так званої нині класичної зразкової літератури — з Гомера та трагиків. В Берліні є дощечка, на якій написано діктовку з трагедії Евріпіда „Фінікіянки“. Це мало метою разом ознайомлювати учнів і з такою літературою, яка своїм змістом мала-б вплив на розум і душу учнів. м загадували й переписувати з ріжних грецьких кращих авторів, і заучувати на пам'ять їх твори. Як і тепер, в науці писання учням загадували писати, напр., такі етичні навчання: „Шануй старого, як зразок божества“, „Любов — це найстарша з усіх богинь“, „Все робиться й виріщається по закону“, „Батько не той, хто породив, а той, хто виховав“ — і т. д.

З цього цілком зрозуміло, що у греків наша педагогика перейняла багато де чого. І в грецькій школі, однаке, було доволі такого, чого не слід було-б переймати, як, напр., систему виховання, що вживали Метротима й Ламптріск.

Однаке грецька язичеська народня школа не розвинулася, а занепала в самій же Греції швидко після приняття греками христіанства.

XI.

Греки при своєму політеїзмі, який логично привів їх філософів до монотеїзму, знали й про інші релігії, однаке не прийняли ні одної з них, бо всі вони не мали загально людського характеру і були їм чужими по духу. Про триединого бога греки чули давно: у халдейців були Ану, Бел і Ao, що разом уявляли з себе триедину причину світа Ілу; у браминів — Брама, Вішну і Шіва, що в трійці уявляли з себе єдиного Трімутрі. Про амфітейзм (двохбожіє) греки теж знали: в старім Єгипті — Озіріс і Тіфон, у старинних жidів — Ашера та Ель, у персів — Ормузд і Аріман. Монотеїстична віра в Ягве (Іегову), по дослідах Деліча, була задовго до Мусія у Вавилонія. Мусій ідею про Єдиного Бога взяв од Єгипетських жерців і переробив її для іудеїв, як каже проф. Геккель, одповідно їх національній вдачі й зробив Іегову національним іудейським божеством, яке вийшло у його науці суворим, грізним, караючим людей. Що ж тут з усього оцього мали перейняти собі греки, які почали вибиватися з рамок узько-національної виключальності і були лагідної вдачі, у яких філософи домізкувалися до Єдиного Бога всієї людськості і які вже навіть через шкільні прописи навчали дітей тим істинам високого морального змісту, практику яких христіане не могли-б не вважати за свою христіанську!

Христіанська віра принесла в життя проповідь Бога Святого для всієї людськості — Бога доброго, кроткого, люблячого людей, милостивого, нелицеприятного, справедливого, милосердного. Нова релігія була релігією моральних цінностей, бо вимагала од людини єднання з таким Божеством через уподоблення святостю, на місце язичеського егоїзму насажувала альтруїзм і проповідувала найвищу етику в практиці життя для щастя людей всього світа, вимагаючи од людини найвищого піднесення достоїнства особи до повної святості. Вона вимагала любові до людей всього світа і царства духа над усім в практиці життя, а найперше всього над формою, і навчала, що „де Дух — там свобода“. Нова віра була життєвою і навчала, що „Бог є Бог живих, а не мертвих“ і що „субота істнує для людини, а не людина для суботи“. Така віра одповідала духові греків і не була чужою, як ім самим, так і здобуткам їх філософії та національної думки, через що легко була прийнята грецьким народом. Не дурно у найкращого з проповідників христіанства, апостола Павла, батьком був грек. Але ж ця нова релігія вимагала й нового життя на місце язичеського, що будувалося на підставі егоїзму.

Релігійні системи всіх народів язичеської давнини, каже проф. б. Таубе і доводить це, розвинули до краю ідею національного і державного егоїзму. (Це-ж саме раніше Таубе яскраво вивів у своїх працях. Вол. Солов'йов). Про рівноцінність людей і народностей, а через те й про братерство та солідарність між ними не могло бути й речі, бо такі ідеї, як противні язичеству, були-б не зрозумілими масам з їх язичеським світоглядом, складом життя і односинами. Цьому заперечило-б многобожіє з його логичними висновками і значінням національних богів кожного язичеського народа з'окрема. Коли-ж не було тих ідей, то не могло бути й практики іх, а через те не могло бути і ніякого досвіду про це. Висока ідея любові, рівноцінності, братерства й єдності людей всього світу, однаке, з часами все таки народилася у язичників, як теорія. До неї додумалися освічені язичники-філософи і вона була розвинена в греко-римській філософії стойків, але-ж, як всяка ідея в етаді теорії, вона була зрозуміла невеликому гуртові аристократів розуму і по-за їх коло тільки несміливо пробивалася. Для практики цієї ідеї треба було народ перевести з язичества до ідеї про единого Бога всієї людськості і з цього зробити логичний висновок про рівноцінність, братерство людей і т. д.—І це як раз і вистигло у грецького народа в самім початку христіанства, яке, однаке, виникло не посеред грецького народу, а було принесено йому, як чужоземна віра, не тілько без усякого зв'язку з його життям, а ще як щось протилежне йому і навіть вороже.

Вище ми зазначили, що школа у греків була в тісному зв'язку з їх релігією й життям. Цілком зрозуміло, що христіанство такої школи не могло поминути й зоставити її та-

кою, якою вона була. Вимагаючи на місце язичеського егоїзму практики діаметрально протилежного егоїзмові альтруїзму і взагалі творивши нові моральні підстави життя, касуючи язичество, нова релігія повинна була зробити великі зміни і в житті, і в школі. Але-ж, щоб ті зміни робити на краще, треба було насамперед добре розібратися, що саме в грецькій школі належить спеціально язичеській релігії, і вилучити ці релігійні елементи од всіх інших елементів грецького життя, після чого й заводити реформу. На жаль, нова релігія прийшла до греків, як чужостороння наука і була принесена ім чужинцями, які не знали грецького життя, не розбіралися в нім і надавали в самім християнстві перевагу формам. Справа релігії в додаток до того не так то вже проста, щоб в ній так легко можна було розібратися неофітам, котрі, як того не хотіли, не мали змоги цілком переродитися і порвати з усім минулим одразу, через що й не могли осягти в дійсності змісті всієї суті нової високої ідеї. І от, на превеликий жаль, все оце для грецької школи скінчилось тим, що грецьку школу у всій її істоті було визнано язичеською і через те належною до скасування, через що вона переважно й загинула. Були й інші причини цього, але-ж це найголовніша.

Несподівано вийшло, що християнство, яке по своєму ідейному універсалізму повинно було прислужитися підвищенню й розвитку школи, навпаки, привело до загибелі її. Але-ж воно само по собі, як ідея й практика нового життя, тут ні при чім, а винні ті репрезентанти його, з яких одні надали йому узько-релігійний, більш формальний, а другі тенденційний напрямок, покалічивши ідею святої науки Христової так, що в одних справах вона виглядала будійською, в інших іудейською, в третіх язичеською взагалі, в четвертих політичною і т. д. Практика-ж каліченої ідеї калічила життя, а разом з ним скалічила на смерть і одну з появ його— школу.

Коли-б християнство виникло у грецького народа, як його самостійна релігійна система, як народня грецька ідея, або прийшло в зв'язку з його життям, то народ тоді сам одповідно новому своєму світоглядові переробив би й свою школу. Але-ж за реформу грецького життя й школи взялися не сами греки, як греки, а ті чужі люди, що в ролі христіан принесли ім нову ідею з Назарету, та ті, що працювали одповідно поглядам і вимогам цих негрецьких людей. Чужі люди перехопили у грецького народу його національну справу і національний твір генія грецького народу таким чином зостався без власного ґрунту і без власної ініціативи для дальшого його розвитку, а чужа праця мала на увазі свої цілі і грецькими-ж руками зруйнувала грецьку школу. Що грецький народ сам поширив би у себе християнство краще, порукою може бути те, що грецька філософія ще перед Різдвом Христовим так наблизилася до християнських ідей, що, напр.,

Сократа з його ідейного боку можна було-б вважати за христіанина. Пригадаймо оті прописні уроки етіки, які писали грецькі діти, учившись в школі. Там уже любов поставлена на першім місці, як і в християнстві, і названа найстаршою з усіх богінь. Там уже виводять людину з тісного кола кровних зв'язків і кажуть вважати за батька не того, хто породив, а того, хто виховав—переносять односини на чисто моральний ґрунт і т. д., і т. д. Ця філософія чере школу підготовила греків до християнства, і його приняв увесь грецький народ.

Безперечно, що й грецька школа, як би її було виведено з ґрунту язичеського узько-національного егоїзму національними силами самих же греків і пересажено на ґрунт християнського гуманного універсалізму, як того можна було сподіватися, з приняттям греками християнства, од того тільки виграла-б і ще більше повисила-б своє значення для людськості і народностей всього світа.

XII.

Так, однаке, не сталося, хоч і не по вині християнства, як релігійної науки.

Прийнявши християнство, як нову релігію, цілком протилежну язичеству, як альтруїзм протиленний егоїзові, а любов до всіх людей протиленна ворожнечі до всіх не своєї нації, заступники нової релігії, одповідно своїм поняттям про неї, завели таку практику, посилаючись на християнську релігію, яка мала спільне і з язичеством, і з будізмом, і з іудаїзмом, а не одновідала чистоті християнської ідеї.

Все грецьке життя і всі надбання його, не одріжняючи доброго од лихого і не виділяючи язичеського, вони стали вважати за язичеські, гріховні і належні знищенню для спасіння душі. На місце греко-національної виключальності поставлено було узько-релігійну виключальність, зовсім сторонню християнству, яке навчало, що і язичник може найти спасіння за свої добрі вчинки. Грецька школа, тісно зв'язана з життям і язичеською народною релігією греків, з тієї-ж причини теж була засужена, як язичеська і через те гріховна, а разом з нею і засужено все те, що було її принадлежністю. На місце колишніх грецьких шкіл заводилися нові, з яких все, що було в попередніх, починаючи од предметів науки і кінчаючи педагогами та шкільним ладом, було одкінено геть: вся грецька література, (поезія, драми, міфологія), історія, умілість, атлетика, гімнастика, плавання, фехтовання, всякі спорти, танці, музика і т. д — все було виключено, бо вважалося за язичеське, гріховне, через що й сама школа з такими предметами була-б гріхом. Ясно, що таку школу повинні були нищити. Ясно й те, що страшенно помилялися в тім, бо приплутали християнську релігію до таких предметів і явищ, які не мають нічого спільногого з нею, але-ж свою помилку виконали, як істину. В 19 та 20 віках нашої ери ті-ж предмети стали

з особливою енергією культі вірувати в христіанських школах Європи. В ті-ж часи основою христіанської школи зробили узько-поняту релігію та святе письмо і школа вийшла одірваною од життя, бо це останнє не було й не могло переробитися в монастир, цілі ніколи стали узькими й чужими буденному життю, напрямок вийшов однобоким, тоді як життя, якому школа по своїй природі повинна служити, ставить широкі й найріжноманітніші вимоги і має найріжносторонніші вирази. Школу, яка раніше слугувала життю на цім світі, переробили в школу для приготування людей жити на тім світі. Натурально, що для цього школу з під організації, керми й контролю громадянства, яке вважалося масою грішників, здатною тільки грішити, забрали собі під свою духовну опеку, владу й оруду христіанські духовні власти.

Однаке, скасувати все життя ніяк не можна було і, мусивши зробити силу всяких уступок та компромісів з народним світоглядом, побутом і життям в тім, з чим народ ніяк не хотів розлучитися і не міг порвати, христіанські власти подбали надати йому свої форми, в яких обрядовість та всяка зовнішність переважали зміст христіанства іноді так, що покривали саму ідею. Це пристосування до народного дуже прислужилося ширенню христіанства, має багато гарного і одповідає духові христіанства. Висока ідея альтруїзму, самопожертви, братолюбія, ідея живого діла правди та любові на землі, яке й зветься божим, ця-ж ідея слугує найперше всього народному добрі і не розминається з народними інтересами. Через усе оце компроміси з народним в певній мірі були ділом навіть одновідним релігії. Але-ж в шкільній справі, цілком народній справі, духовні власти ні в які компроміси з народнім елементом не пішли, зате пішли на всякі згоди з тими, на чиїм боці була сила, і хто намагався зробити і релігію, і школу своїм знаряддям, хоч інтереси цих останніх і розминалися не тільки з народними, а і з релігією, будувалися на егоїзмові, були язичеськими і навіть ворожими високій ідеї Христової науки. Ці люди — партії, класи, окремі особи і взагалі ті, на боці яких була сила, невигідну для них чисту науку Христову почали перетовковувати по своему, пристосовувати до своїх протинародніх, егоїстичних, каствових, партійних, політичних і т. і. інтересів і повернати релігію в своє знаряддя в такій мірі, що дійшли до каліцтва ідеї, касування недогодних їм вимог Христової науки і надужиття над людьми. Видаючи свое й калічене за істину і підгонивши під його життя народу, вони калічили життя і накоїли тим силу тяжких наслідків.

Грецька школа зробилася жертвою всього оцього і загинула. Її було перероблено в знаряддя всякої політики, як церковної, так і державної, і вона стала служити не народові і не народнім інтересам, цілям і завданням, а узко-релігійним, політичним і іншим цілям пануючих каств,

верств, партій, тим цілям, які були зв'язані не з народним добром, а з поневоленням родини й народу. і от школа після цього, переставши задовольняти не тілько широкі, а навіть найелементарніші потреби народного життя та його вимог і втерявши всякі зв'язки з життям і народом, стала їм чужою й по духу, й по напрямку, через що між школою та родиною виросла ціла прірва одчуження та роз'єднання. Школа з колишніх своїх друзів нажила собі ворогів, опинилася позаду життя, ідею було скалічено, і грецька освіта упала, а стара язичеська грецька школа, з якої росходилися по всьому світу умілість, культура й освіта, стала тільки предметом історичних розвідок та спогадів. Он яке важливе значіння має національний ґрунт і національний елемент в житті й творчості народа, що й високі моральні цінності загальнолюдського змісту, коли проводяться в життя без них, минаючи їх, або нехтуючи, то й сами калічаться, і калічать життя народові, його культуру і навіть кращі здобутки його цвілізації.

Тілько в новіші часи грецький народ натрапляє на старий історичний шлях колишньої своєї народної школи і переносить з неї в свою нову школу всі кращі скарби її, надаючи їм нові форми і новий зміст, одповідно новим формам і умовам історичного життя. Краще поняття христіанство ні трохи не стойть в антагонізмі з цією новою школою і з кращими вимогами життя, які не суперечать вимогам вищої етики. За цю школу, незалежну, свободну, народну, стоять те духовенство, яке не покланяється політичній мамоні, бо не творить з політики собі ідола і має єдиною програмою своєї діяльності св. Євангеліє та, як евангельський пастир, не покинуло своєї пастви — народа, а йде з ним вкупі, що все одно — не одлучило себе від церкви. — Нова школа одводить релігій самостійне місце і ставиться до неї з повагою, але ж не визнає за нею значіння, вичерпуючого все життя народу. — Новій школі доводиться вести величезну боротьбу проти політики, яка робить її своїм знаряддям для сторонніх школі цілей. — Ця політика особливо заїдає грецьку школу в Фесалії та Македонії.

Багато й ми перейняли од греків, починаючи з релігії й кінчаючи тими хибами, яких нанесли грекам іудейство та язичество, а школа, що в шкільній справі ми не перейняли тієї організації, яка через свою демократичну основу, колегіальність та безпосередню участі і контроль з боку суспільства, при його свободній ініціативі й самодіяльності, зробила школу частиною життя народу і еднала її з родинами й народом, якому її ніхто не накидав, саму ж школу примушувала слугувати не всяким політичним та партійним і т. і. організаціям та бути їх знаряддям для їх цілей, а слугувати освіті, культурі й поступові як грецького народу, так і народів всього світу.

Не пізно ту організацію, яка цілком одповідає духу християнства, перейняти ще й тепереньки, переробивши її одповідно новим часам, формам, потребам і умовам громадського життя. Тоді в Росії кожна народність, а в числі їх і українська, мала-б свою народну школу й свою національну освіту, з яких і склалася-б висока освіта всієї Російської держави.

С. Русова.

Українські земства в справі заведення народньої освіти.

Рік 1911-й має велике значіння для нашого краю: три наші губернії—увесь, так званий, південно-західний край—приликаю до самостійної праці над культурними, економичними й санітарними потребами люду: на Поділлі, Волині й Київщині заведено виборні земські інституції. Тут не місце обмірковувати усі дефекти цієї реформи, але, як ні як, виборне земство існує в тому краї, де до цього часу про усі життєві потреби люду дбала сама адміністрація. Перше пекуче питання, яке повинні розвязати нові місцеві інституції—це розвіяти страшну темноту, яка опанувала цей край, що давно позбувся своєї власної школи. Там, де колись родилася перша українська школа—Волинь та Поділля,—звідки освіта пішла і в московські землі—там тепер страшний ⁹ неальфабетів, там книжок немає та й нема кому їх читати. При такій темноті не може бути ніякого економічного поступу, ѹ щоб люд на найбагатшій у світі чорноземлі не пропадав в злиднях, насамперед завести треба школи, поширити книжки. І цю школу може дати нашему краєві тільки виборне земство, як дало воно ѹ усій земській Україні. Тепер, коли вже на черзі по усіх земських губерніях стоїть справа загальної освіти, цікаво оглянути, як підходили до цього великого діла наші українські земства, поширюючи народну освіту що-року незалежно від усіх зовнішніх і внутрішніх перешкод.

В 60-х роках, коли саме заводилося земство, до народної просвіти уряд ставився так байдуже, що не вияснено було в першому „Земському Положенні“, яку участь братиме нова інституція в справі народної освіти. Тільки в останній редакції Державна Рада додала, що „добре було б притягнути земські інституції до добровільної участі в здобуванні грошей на заведення необхідних за-для поширення початкової освіти шкіл і догляду за ними на зазначених законом підвалинах“. Дякуючи цьому додаткові земськім інституціям (§ VII, ст. 2) було передано ѹ справи, що до народної освіти, які до цього часу належали міністерству Державного Майна та де-яким благодійним інституціям. „Положеніе“ визначало діяльність земства в цій справі в межах губернії, чи повіту цілком незалежною. Зазначено, проте, ті випадки, в яких діяльність

земства належить затверженню й доглядові адміністрації. Але серед тогочасного уряду були люди, які обстоювали за те, що народна освіта мусить цілком належати земству. Отже зрештою було упорядковано шкільні ради зовсім в бюрократичному напрямі — й земським представникам в них одведено було всього 2 місяця*). Головою в раді був завше маршалок, а члени ради затвержувалися губернатором. Далі усі зміни „Земського Положення“ і в 1874 р. і в 1890 р. тільки зменшували самостійність земських інституцій, збільшували урядову опіку й ширили участь бюрократії в шкільній справі. Тепер губернатор має „надзоръ за правильностью и законностью“ діяльності земських інституцій, і „припиняе постанови в усіх тих вишадках, коли побачить в них щось проти законів, але щось таке, що заходить по-за межі земської влади, або щось шкодливе за-для інтересів цілої держави, або інтересів місцевого люду“. До того ще треба зазначити, що усі витрати земства поділялися на обов'язкові й необов'язкові й витрати на народну освіту по закону вважалися необов'язковими, але обов'язковою була для земства щорічна запомога грошова усім урядовим школам, яким вже земство хоч один раз ухвалило запомогти. До 1900 р. земства хоч були вільні в асигновці тих необов'язкових витрат; але, саме для того, щоб обмежити заходи земства коло народної освіти, було вироблено тимчасові правила, по яких збори з нерухомого майна не можуть бути земством збільшенні більш, як на 3% в рік, та ще до того міністрам внутрішніх справ і фінансів доручалось зазначати земству, які саме витрати, по яких статтях, треба зменшувати, або й зовсім з обрахунку викидати. Це все не могло сприяти діяльності земства по народній освіті. Воно зразу мусило братись до праці неначе з-з-з-заними руками. Щоб заснувати школу, мало було заходиті земської управи, треба передовсім дозволу інспектора народних шкіл і згоду голови повітової шкільної ради. Виходило так, що земство давало гроши, несло на собі усю вагу матеріальну, але не могло вести діло народної освіти і учителі, попечителі шкіл, яких воно вибирало, тільки тоді вступали в роботу, як іх затвердить шкільна рада й інспектор, що мали теж право скидати з посади земських учителів.

Але й в таких кепських умовах земство утворило школу й ширило яко мoga народну освіту. З наших південних земств найбільш енергії з початку свого існування виявило катеринославське земство, дякуючи не тому, що самі земці катеринославські ставилися занадто прихильно до народної освіти, а тому, що серед діячів тогочасних з'явився такий видатний педагог й щирий робітник народної освіти, як барон Корф. Перший голова катеринославської губернської земської управи Миклашевський П. М. (1865—67 р.), хоча й на-

*) Див. Чарнолусский—Земство и народное образование ч. I, стр. 5.

лежав до лівої групи земців і зробив чимало в економічних справах, але до народньої освіти ставився зовсім індиферентно і навіть пізніше—в 80-х роках на повітовому зіборі висловлювався так, що земцям „звісно, не можна стримати загальне в народі бажання вчитися, але школи можуть дати та-кі мізерні культурні наслідки, що хай собі кожна сельська громада заводить й содереже свою школу, але ми широко можем зректися усіх асігновок на народні школи, хоч як би нас за це не гудила ліберальна преса“. Так само висловлювався проти асігновок на народну освіту й другий тогочасний видатний земець—А. Н. Поль, який взагалі був реакціонером, обстоював кару на тіло, вимагав усіх репресій проти сельськогосподарських робітників і намагався в 1881 р. того, щоб знищити статистичне бюро. Цікавого погляду в цьому питанні додержувався член першої категинославської земської управи, А. М. Короленко: „за-для заведення шкіл істнє міністерство освіти, йому належить за ними клопотатися, і ні в якому разі це діло не торкається земства, яке зовсім в ньому не компетентне“. Але обік з таким негативним поглядом земців Категинославщини на народну освіту виступив в 1866 р. барон Микола Корф з 2-ма докладами про необхідність широкої діяльності земства коло народньої освіти й організації вчительської семинарії. Але зіборання не приняло докладів Корфа, а приняло більшістю 1 голоса пропозіції Миклашевського, який пропонував заводити „учебні ферми“—щоб ширити господарську науку серед спольщників, що було-б дуже користно за-для власників великих земель: вони, ці ферми, повинні були підняти працьовитість люду, привчаючи селян задовольнятися своїм невеличким ґрунтом, зміцнити в селянах православну віру й християнську мораль; маючи це на увазі, Миклашевський пропонував заводити такі ферми-школи ген-ген на ступу „в царстві плуга та коси“, щоб не доходили до учнів ніякі, що панували в ті часи в науці, „теорії сили і матерії Бюхнера і Штрауса“.*)

Через 2 роки Корфа забалотірувано було; він оселився в своєму Олександровськім повіті і присвятів народній освіті свої всі сили. Він додержував тієї думки, що початкові школи повинні існувати коштами селян того села, яке бажає їх мати; сельська громада повинна давати помешкання, дрова, платити жалування вчителю. Але земство й уряд повинні доглядати за шкільною справою, заводити вчительські семинарії, давати допомогу таким учням початкової школи, які бажали-б вчитися далі, доплачувати сельським громадам, як що їхні витрати переходять норму витрат; земство-ж видає нагороди тим вчителям, у яких школа буде йти найкраще, видаватиме школам підручники і т. і. Головним обов'язком земства Корф визнавав закликати сельські громади, щоб заводили

*) Див. Б. Веселовський: „Історія Земства“, т. IV, стор. 273 і далі

як найбільше шкіл і самому дбати про найкращий стан навчання по тих школах, заводити книгохріні для вчителів і організувати де-кільки зразкових земських шкіл, улаштовувати педагогичні з'їзди*).

В своїх докладах Катеринославському і Олександровському земствам, Корф силкується впевнити гласних, що „вся сила у вихованні й навчанні національності“, і що насамперед земство повинно подбати, „щоб підготувати здатний персонал вчителів“. Олександровське земство обрало Корфа земським членом в повітову шкільну Раду. В 1867 р. ми вже бачим, що він знайомить невеличку групу вчителів—10—15 чоловік з новим тоді згуковим методом; а в 1867—69 р. у себе дома^{**}) на селі він організує перші курси за-для вчителів. В тому ж 1867 р. земство за його порадою заводить інститут попечителів шкільних, виплачуючи кожному по 25 карб. на рік. В шкільну Раду Корф вносив такі цікаві доклади про початкову школу, що ними користувалися й інші земства. Спочатку земство спочувало замірам Корфа і згожувалося на його пропозиції, а найбільш гласні селянине, які навіть висловили йому подяку за його допомогу в справі народної освіти, але великі землевласники незабаром згуртувалися проти нього і забалотірували його. Але Корф не кидає своєї діяльності; він складає свою книжку „Малютку“, „Нашъ Другъ“, росповсюджує згуковий метод і пише про рідину українську мову в початковій школі. Його гаряча віра в необхідність освіти не підує під сидіння: „На це не може бути ріжніх поглядів,— пише він князеві Васильчикову,— земці повинні триматися педагогики, коли не хочуть задурно топити свої гроши, а педагоги повинні стати земськими людьми, як не хочуть свою справу на піску будувати“. В 1873 р. Бердянське земство доручас йому ревізію своїх шкіл так само і Маріупольське, де він сам екзаменував по школах, організував з'їзд вчителів в Маріуполі. Після того ми бачимо його організатором такого ж з'їзду в Херсоні, в 1881 р. і в Бердянську, в 1883 р. Одкриваючи його, він висловився, що „не так лавно нас завіряли, що народ не

*.) Такого самого погляду додержував і другий видатний тогодчасний діяч—Кошелев; він теж вважав неправдивим брати кошти на підтримку школу від земства, де землевласники мають не користуватися ними; на його думку, треба щоб на земстві і на урядові земські органи було витрачено менше коштів, а на селинських громадах друга і щоб ці витрати були обов'язковими, бо інакше селянин не схочеть себе обкладати такими гротесковими зборами.

**) Барон Корф родився в Харківі в 1834 р., скінчив курс в Олександровському лиції, але служив по юстиці тільки 1½ роки, а потім він оселиється в своєму власному маєтку на Катеринославщині, бере участь в дворянських зібраниях, повстас проти кріпацтва. Інколи тільки було введено земство, інші цілком йому віддається. Вороїв в цього було чимало; коли ім почастіше забалотірували Корфа, це так його вразило, що він аж запінувався. Селянин були усі теж страшенно обурені таким вчинком і по усіх селинських громадах його було обрано, але Корфу було уже занадто прикро і він арікся цих виборів.

хоче школи, дорікали селянам, що вони не хотять того, чого вони справді не знали. Але як тільки народові показано було, що таке є справді школа, то й нема куди дівати охочих вчитися. На нас лежить велика одповідальність—давати людові справжнє знання!“ Тим часом нові вибори поновили Олександровське повітове земство; Корфа обрано почесним членом шкільної Ради; але уряд не затвердив цих виборів, бо не було такої посади почесного члена. 14 листопада 1883 р. Корф помер, і народна освіта понесла велику втрату; дякуючи його розумним заходам, Олександровське земство стояло довго на першому місці в губернії та і взагалі в південній Росії в справі народної освіти.. Тепер, що до своїх асігновок на народну освіту, воно стоїть в губернії на 4 місці*).

В сумному становищі приняло освіту й Херсонське земство; справа була зовсім занедбана; учителями були люди, що ледві-ледві розбірали грамоту. Постійних школ не було зовсім,—вони існували, але перевелися ні на що. З учнями поводилися так жорстоко, що вони тікали з школи геть. В перші часи доводилося заганяти дітей до школ з запомогою сельських старост та десяцьких. Люди зневірилися зовсім у школі і ставились не тільки байдуже, але навіть і вороже. Херсонське земство провадило завзяту боротьбу за свою автономію й за деякі справи народної освіти. Серед повітів Херсонської губ. відріжнявся свою ініціативою Єлисаветградський.. Вже в 1866 р. він звертається до уряду з заходами про одміну попередньої цензури, в 1868—про поширення програми початкової школи й про зменшення класіцизму у середній (бойове питання того часу). В 70-х роках Єлисаветградське земство одкриває першу земську реальну середню школу в Єлисаветграді, ця школа довго була одною з найкращих в Росії реальних шкіл. Про її учнів земці клопоталися довго, поки нарешті їм дано було право державних реальних шкіл, бо тогочасний міністр, граф Д. Толстой, дуже неприхильно ставився до усякої участі земства в справі освіти. В 1886 р. при школах заводяться бібліотеки. Головою Єлисаветградського земства стає видатний діяч П. А. Зелений, і в 1882 р. земство звертається до міністерства з проханням про дозвіл навчати в початкових школах рідною мовою і про реорганізацію шкільних Рад. В 1896 р. по його-ж пропозиції Єлисаветградські земці одні з

*) Асігновки повітів Катеринославської губ. на народну освіту в 1903 р. розкладалися так: Славянoserбський—103,800 карб., Маріупольський—103,400 к., Бахмутський—96,100 к., Олександровський—81,500 к., Катеринославський—78,500 к., Павлоградський—58,600 к., Верхнедніпровський—45,900 к., Новомосковський—43,700 к., (Див. книжку Чижевського П. „Всеобщее обучение и земство“). В 1909 р. усіх земських школ в Катеринославщині було 727. Як що взяти число дітей школного віку, яких було на той час—171.024, то і земська школа припадала на 2²⁵ дітей. Не можна не зауважити, що Катеринославське і Павлоградське одні з найперших земств клопоталися в 1873 і 1876 рр. про заведення загальної освіти.

перших стали на тому, щоб не субсидірувати церковно-парафіяльних шкіл. В одній промові говорилося: „Земство запомагало церковно-парафіяльним школам, бачучи в них помішниць в справі народної освіти; ці школи призначалися для початкової грамоти і були дуже користними там, де ще земство не позаводило своїх... Але сучасне становище їх зовсім не запомагає земству“. І зібрання постановило вічого не асігновувати на церковно-парафіяльні школи. В 1882 р. Елисаветградське земство клопочеться про реформу шкільних рад, щоб в них взяло більш самостійну участь земство і щоб земські управи могли призначати своїх доглядачів за шкільною справою, замість державних інспекторів. Херсонське земство улаштувало й першу агрономичну земську школу в Херсоні.

Трете степове земство Таврійської губернії визначається дуже різноманітними напрямами в діяльності по народній освіті: так в 1876 р. воно клопочеться про іновірчеські школи, щоб ім дано було таке same право, як і православній, в 1880 р. воно закладає грошовий фонд для будівлі шкіл й одкриває промислові (ремісницькі) школи. В 1883 р. організує восну гімназію, не вважаючи на протести де-кого з гласних, які нагадували земському зібранию, що воно більш дбає про потреби маси, ніж тієї або іншої верстви. Останніми часами—з 1900 р. Таврійське земство виявило енергійну прогресивну діяльність, закладаю комісію позашкільній освіти, шкільне бюро, музей наглядних підручників, ширить позики повітовим земствам на нові школи. Найбільш уважливо ставився до народної освіти Бердянський повіт, цілком селянський. Головою повітової земської управи з перших часів був (з 1869 р.) А. П. Товбия—який був чи не единий пан на весь повіт. Вже в 1868 р. Бердянське земство постановило взяти на свої кошти усі школи, поодкривало 30 нових і нормою учительського гонорару встановило 300 карб.; організує з'їзди учителів; в 1881 р. вже було 92 школи, усі в добрих помешканнях. В 1888 році, не зважаючи на перешкоди, які ставляться інспектором, справа посувається: одкриваються шкільні бібліотеки, дается запомога німецьким школам колоністів. Асігновки на народну освіту ввесь час зростали в Бердянському повіті: почалися воно в 1869 р. з 19000 карб., піднялися в 1910 р. до 261.500 карб.—з 18% загального обрахунку до 37,8%, тоді, як по інших повітах витрати на освіту не піднімалися вище 12—19%. В 1909 р. в Бердянському повіті вже було 196 шкіл з 352 учителями й учительками. Содержує земство й гімназію в Бердянську; на її будинок воно дало 100.000 карб. Й що-року дає 4000 к.; ця гімназія існує для селянських дітей. В 1905 році це саме земство клопоталося, щоб усій справі народної освіти цілком належала земству й громадянству, щоб у шкільній раді земських представників було не два, а п'ять, щоб в земських зібраннях брали участь два представники від учителів, обрахних то-

варищами, з правом рішаючого голоса в справах народньої освіти. В ділах Бердянського повіту брав участь і барон Корф і дуже ухвалив його діяльність,—яко селянського земства. З інших повітів—Дніпровський асігнував теж чимало грошей на школи, в 1867 р. 12,300 карб. Гірше ставилося до освіти Перекопське земство, бо в нім мішана людність—татари з українцями; в 1904 р. в нім було усього 10 шкіл; а в Сімферопольському в 1890 році було й того менше—7 шкіл. Так неоднаково працювали в цій губернії ті чи інші повіти.

Покинемо на який час степову Новоросію, щоб поглянути, як працювало земство в так званій Гетьманщині: в Полтавщині, та Чернігівщині, де земства знаходили чимало сліду колишніх козацьких українських шкіл, які засновувалися при полках козацьких. Про Полтавське земство можна сказати, що воно тільки за останні часи виявило справжню свідому діяльність на користь народньої освіти, але за ці часи воно поставило справу на дуже міцний ґрунт. В 1894 р. Полтавське губернське земство висловилось за загальну освіту й почало заводити бібліотеки. В 1904 р. відомий Туган Барановський заводить шкільне бюро й шкільну комісію. Характерним для цього земства фактом є широкі витрати на професійну освіту й запомога середнім школам. Серед окремих повітів в 90-х роках визначається діяльність Лохвицького повіту; Кременчуцький повіт в 80-х роках проходить міністерство, щоб в початкових народніх школах вчили українською рідною для людності мовою.

Полтавському земству належить ініціатива цікавої організації підготовки учительського персоналу. За останні часи Полтавське земство впевнилось, що на учительські посади йде вже сила молоді, що зкінчила середню школу. Це контингент дуже розвинений, але мало знайомий з найпростішими педагогичними способами, а це складливо одбивається на їхній діяльності учительській. Щоб запобігти цьому, Полтавське Земство напало на думку дати таким учителям хочаби-яку педагогичну підготовку на педагогичних курсах. На ці курси приймались хлопці й лівчата, не молодіші 16 літ, які зкінчили 6 класів середньої школи. Курси безплатні, мають два oddíli—жіночий й чоловічий. Завідує ними директор, по вибору губернської земської управи, потім він затвержується попечителем. За для практики на курсах організується школа. Okрім загальної методики всіх наук курса початкової школи, на курсах учати методику ручної праці й шитва. Тепер можна багато чого сказати проти цієї програми однолітніх курсів, але в той час ця думка й п'я організація були дуже продуктивними, й інші земства заводили в себе для учителів такі самі курси.

Великі витрати завше робило Полтавське земство на розповсюдження сельсько-господарської науки, на школи тех-

нично промислові, як напр., відома школа в Миргороді, котру організовано для попіщення народних гончарних виробів; вона дуже добре навчає майстрству й різбарству. В 1910 р. витрати на професійні школи й на запомогу середній школі в Полтавському губ. земстві дійшли до 94,9% усіх витрат на народну освіту.

Чернігівське земство ввесь час обстоювало свою автономію від уряду й свідомо ставилося до справи народної освіти. Вже в 1865 р. поставлено було питання про потребу педагогичної інституції для учителів, бо земство зразу побачило, що без добре виготовлених учителів неможна поставити школу в нормальні умови. Але як ни проста була ця думка, в ній побачено було щось шкодливе й почалося змагання: земство хотіло тримати семинарію під своїм власним доглядом, попечитель Київської округи хотів поставити над нею іспектора. Довго не давали дозволу земству; але коли вже й була зможа у земства спорудити цю семинарію, вона не довгий час красувалася в Чернігові своєю гарно виробленою програмою й гарно з'єднаними коло діла лекторами. В 1874 р. міністерство народної освіти (графа Толстого) стало вимагати од Чернігівського земства, щоб воно передало йому в повну владу цю гарно обставлену семинарію. Три земських чергових зібрання обмірковували ті умови, на яких би земство могло передати викохану ним інституцію. Міністерство не хотіло й слухати ні про які умови, а вимагало, щоб земство цілком зrekloся своєї дитини. Тоді в 1878 р. земське зібрання постановило краще зовсім закрити семинарію, ніж поступитися тими своїми правами, які давало йому „Положеніє“ 1864 р., де виразно висловлено, що земство має право содережувати свої учительські семинарії. Хоч і недовго існувала семинарія, але вона дала дуже гарний випуск учнів, що згуртували перше коло добропорядних вчителів. Літом 1872 р. учителі семинарії упорядкували дуже цікаві курси для підготовки учителів за приводом видатного педагога Косинського, вчителя Солонини й інш. В 90-х р. Чернігівське земство знову захожувалось було коло організації учительської семинарії, але зібрання не схотіло знову викликати конфліктів з міністерством. Справа народних шкіл в Чернігівщині цілком лежала на повітових земствах, й тут діяльність була дуже не однакова: так, Борзенський повіт, маючи на чолі таких видатних діячів, як Петрункевич, М. Вовк—Карачевський, Савич та інш. поставив свої школи дуже гарно; в 1868 р. обрано комісію для обслідування становища народної освіти, прийнято цілком на кошти земства седержування шкіл. З приводу цього Петрункевич казав: „Ми усе одно платимо обов'язкові податки на дороги, на кватирі, москалів та інше; як я є не вважати однаково обов'язковими для нас усіх податки на народну освіту? Народна освіта—це ж головне завдання усього земства, це підвадина країні будучини; чому ж до цього часу

видатки на освіту не розкладено рівно між нами, земцями!“ В 1870 р. засновується шкільний фонд 3—4 копійчаного збору з десятини; цей збор треба було робити на протязі стількох літ, поки не складеться такий капитал, з якого можна буде содержувати в Борзенщині 60 школ, по 400 кар. на школу,— сума по теперешніх вимогах школи занадто мізерна, але 40 літ тому й це здавалося великим поступом. В 1870 р. було закладено одну з найперших земських бібліотек в Росії.

Інші повіти не розвернули такої широкої діяльності з самого початку земського життя. Так Чернігівський повіт, один з прогресивніших в 90-х роках, почав заводити школи тільки з 1872 р., і коли на чолі земства став Микола Костянтинович Ніжинський виявляє діяльність в 80-х роках; Глухівський втягується в справу народної освіти в кінці 90-х років докорамі гласного Ф. М. Уманця, який виясняв помилку глухівського земства, що звалило всю справу початкових шкіл на селянські громади, через що школам бракувало матеріального забезпечення, та не виробленою зоставалася й программа навчання. Він пропонував земству давати більшу матеріальну допомогу, виробив новий проект початкової і підвищеної народної школи. В найгіршім становищі довгий час зоставалася народна освіта в найбіднішому повіті—в Суражському, де, як казав один земець в 1881 році, „на великому просториші повіта бренять самітно, як билиночки на степу—7 убогих хатин з виразним написом під дірявою стріхою—‘земська школа!’“ І навіть в 1898 р. там одна школа припадала на 7 тисяч люді.

Більш свідомої енергії докладало до справи народної освіти губернське земство, стоючи в сфері не тільки загальних постанов, але й широких асігновок. Вже в 70-х роках на зібраниях піднімається питання про обов'язкову загальну освіту (за ініціативою гласних Конотопського повіту), але більш практичні діячі доводили, що ще не час заводити обов'язкове навчання, коли школа обмаль та й умозі їхнього існування ще занадто погані. В 1896 р. це питання виринає знову в докладі шкільної комісії. Комісія звертає увагу зібрання на велике значення народної освіти: в цім ділі,—каже доклад, мусять єднати свої зусилля й земство, й церква та запомогати одно одному. Комісія пропонує земству клопотатися, щоб усунуто було всі перешкоди, які заважають земству ширити шкільну справу: вона радить заводити загальну освіту. Тепер зібрання вітає цю пропозицію, ставиться до неї дуже прихильно, але, коли йому довела комісія, що для заведення загальної освіти потрібна позика від уряду по 100,000 на 20 літ, а також, щоб земство клопоталося передати урядові всі свої обов'язкові земські витрати в 120,000 що року—й ці визволені 120,000 цілком оддавати на освіту, земство злякалось таких сум: воно ще не зрозуміло, що йому в боротьбі з темрявою треба напружити усі свої сили, воно не хотіло думати, що

навіть найбільші витрати на освіту колись вернуться в ту саму земську касу стократ збільшені підняттям продуктивністю усього краю й свідомою працею люду.

В 1888 р. в Чернігові упорядковано земський книжковий склад; в 1895 р. земство асігнує 60,000 кар. на улаштування селянських бібліотек-читалень (на усі повіти). На вітчіні класи з 1899 р. губернське земство дає по 3000 карб. Двічі земство клопочеться про заведення навчання рідною українською мовою в місцевостях з українським людом, в перше це питання зняла шкільна комісія, в зібранні воно викликало чимало суперечок; гласний Червінський переніс з теоретичних обговорюваннів на практичний ґрунт, кажучи: „треба нам до української мови ставитися так: не заважайте, не душіть місцевого життя; краще всього це питання розвяже само життя, воно й форми виробить найкращі, щоб додержати такого принципу. Де-то каже нам, що українська мова схожа на російську; другі кажуть, що ріжниця дуже велика, й багато виникає непорозуміннів, то й почаймо навчання рідною мовою люді!“ (Див. Журн. Зібр. 1880 р.). Зібрання послало своє „ходатайство“ до міністерства, але навіть одновіді не одібрало, й через 13 літ гласний Шраг, в 1893 році, знов робить заяву про потребу української мови в школі, й знов Зібрання звертається з таким самим проханням, щоб дозволено було учити українською мовою й щоб не забороняли по шкільних бібліотеках українських книжок. Але й на це так само одновіді не було. Клопоталося Чернігівське земство ще в 1878 р. про поширення програми початкової школи й про те, щоб до університету однаково дозволено було вступати як з реальних, так і з класичних гімназій. Взагалі Чернігівське земство до останніх часів чуло ставилося до усіх справ народної освіти. Щоб поширити професійну освіту, воно заводило деякі ремісницькі школи, зразкові ткацькі майстерні й гончарню. Але не всі ці заходи мали певні результати.

Що до Харківського земства, то воно довго ставилося досить байдужно до справи освіти, аж поки головою губ. земської управи не став Колокольцев, який зразу почав коло неї клопотатися. Земство почало запомогати товариству ширення освіти в його заходах що до організації сельських бібліотек, закладо шкільну комісію й по докладу Ковалевського (Миколи) постановило асігнувати 200,000 карб. на шкільну справу (більшістю 26 голосів проти 22). Діяльність повітова була млява; Вовчанський повіт працював трохи жвавіш.

Щоб перевести в більш конкретні цифри діяльність наших старих українських земств, скористуємося останніми цифровими даними, які було подано до загально-земського з'їзду й які малюють становище земської народної освіти в 1910 році.

Губернії.

Виграт повіта на 1 людину.	Виграти губ. зем. на 1 людину.	Кількість одно- класов. школ.	1 шк. на скільки верст.	1 шк. на скільки людей.	9% школ 4 класов.	Кількість учнів.	Кількість учнів на 1 школу.	9% учнів до всіх дітей школи. віку.	9% дівчат.	9% закінч. курс.
-------------------------------	-----------------------------------	----------------------------------	----------------------------	----------------------------	-------------------	------------------	--------------------------------	--	------------	------------------

Катеринославська	55	к.	7	к.	727	79,4	3007	16,6	69.505	99	2,5	26%	—
Полтавська	54	,	7	,	1137	38,5	3000	28,1	100.100	89	2,9	21%	16,6
Таврійська	—		—		633	83,8	2500	72,6	55.132	91	3,3	30%	21,9
Харківська	72	,	13	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Херсонська	65	,	2	,	729	85,3	3006	27,8	74.623	102	2,7	26%	7,9
Чернігівська	51	,	4	,	783	58,8	3500	22,1	75.120	104	2,6	22%	10,8

III.

Губернії.

Губернія	% витрат на проф. навчання із за- галльних витр.	Кількість реміс- ників.	Кількість проф. с- пікл.	% витр. губернськ. земства.	Кількість школи. бібліотек.	Зріст земськ. асігн. в роки		
						1901	1910	
						В тис. карб.		
Катеринославська	7,3	29	34	85,9	529	644	1768	
Полтавська	10,6	6	55	94,9	1170	757	2474	
Таврійська	—	44	24	—	108	577	1105	
Харківська	12,7	9	20	82,6	430	736	2396	
Херсонська	6,6	36	36	—	683	643	2425	
Чернігівська	2,9	6	45	79,5	586	549	1880	

З цих таблиць ми бачимо, що Катеринославське стойть на першому місці витратами на кожну школу, а Полтавське по проценту, який воно дає на професійні школи. Серед українських земств бачимо ось що: одно визначається найкращим становищем шкіл, (Катеринославське), другі тим, що мають багато шкіл, котрі задовольняють найбільший % дітей (Таврійське); де-які здобули найбільшу запомогу від уряду (Чернігівське); але усім перед веде Полтавське земство, яке за останні 10—15 років поставило освіту в себе найкраще за всіх. Скрізь ми бачили, як на протязі 50-літнього існування по ріжких земствах з'являлись енергійні діячі, що переконували земські зібрания в обов'язковій праці на користь масової освіти й посували велику справу вперед. Взагалі ми бачим великий поступ в ділі, бачимо, що українські земства справді виготовилися вже до улаштування загальної освіти, не треба тільки забувати, що усі ці заходи поки ще не дають користних наслідків через те, що ширять освіту не рідною мовою маси, й маса не захоплюється такою освітою—вона й забуває й вертається до темноти.

Звертаючись до нашого південно-західного краю, можна побачити майже те саме становище, в якому освіта стояла літ 50—60 тому. На Волині й Поділлі: вона вся в руках духовенства. Перші діяльні заходи міністерство почало робити коло 60-х років, коли усі Росія й Україна були захоплені просвітніо-візвольним рухом. 17 марта 1862 р. перше міністерство асігнувало 10000 карб. Київському учебному округові задля заведення початкових народніх шкіл. Попечитель округи постановив заводити міністерські школи тільки там, де не було парафіяльних, давати вчителеві жалування 100 карб. на рік, а за пом'шканням і взагалі за запомогою вони повинні були звернутись до селян. Щоб виготовити учителів, більш-менш здатних до діла, в університеті Київському було організовано педагогичну школу, за приводом інспектора тогасничих казенних шкіл—Тулова. Ця школа дуже цікава тим, що науку в ній вели здебільш студенти та учителі київських гімназій. Вчили вони дурно, без усякого жалування, без стадою програми, але з великим захопленням і широким розумінням обов'язків учителя. Серед тих студентів визначався своїм талантом наш діяч М. П. Драгоманов. В школі додержувалися принципу нашого часу—найбільшого единання школи з місцевими умовами життя селян, а через це звертали увагу учнів на місцеву природу, географичні й історичні місцеві обставини, на рідну мову й народну поезію. Учнів було в цій першій учительській семинарі 40 ч.; більшість з бідноти, жили на стипендію в 5 карб. па місяць. Але цю жваву гарну роботу було скоро припинено й у 1864 р. школу було закрито. Тим часом Тулов заводив початкові школи по Київщині—в Радомисльськім, Васильківськім, Київськім і Таращанськім повітах. Це дуже не сподобалось київському митрополитові Ар-

сенню, який до цього часу сам керував усім ділом; відтоді почалося якесь ворогування між церковними й світськими школами, іже ще більш шкодило просвітній справі цього краю. Були такі села, де староста під впливом батюшок не пускав дітей ходити до міністерської школи *) бив того хлопця, який йому зустрічався по дорозі до неї. В 1863 році, замість 10000 стали присилати 15000 карб. й округа почала заводити школи на Поділлі, до 1869 року їх відкрилося щось із 30, а на Волині не більш 18. Селяне з радістю вітали нові школи, скрізь давали задля них помешкання й підтримували їх матеріальною запомогою. В 1867 р. міністерству освіти було передано школи, які відало раніше міністерство державного майна, 35 на Київщині, 21 на Поділлі й 27 на Волині.

В 1873 р. було одкрито першу учительську семінарію— в м. Коростишові й цього ж самого року було заведено інспектора, щоб стежити за шкільною справою. Учителям було побільшено плату з 150 до 300 карб. й упорядковано два учительських з'їзди на Поділлі в 1871 р., й на Волині в 1872 р. З цього часу почався поділ учнів на 3 групи й по школах було розіслано чимало підручників, книжок, дошок, зінитків й т. ін. Але клерикальний напрямок панував і по міністерських школах, як і в парафіяльних: багато часу витрачалося на церковну мову, на молитви, на псалтир й т. ін. Тільки по деяких школах зверталася увага на навчання сельському господарству, садівництву, бжільництву, шовківництву, а також зверталася увага на навчання якому небудь ремеслу. Проте становище міністерських школ було куди краще, ніж церковно-парафіяльних, і ці останні почали занепадати, хоч вони мали чималі привілеї. Так, напр., селяне не могли заводити собі міністерської школи в тому селі, де вже існувала церковно-парафіяльна. В 1884 р. на них було асигновано чималі суми, але одновідальності від завідуючих не вимагалося ніякої. Більшість шкіл існувало тільки по назвищу, а вчення не йшло, бо священикам було не до школи за своїм клопітом, а там, де й справді діти вчилися, % тих, що скінчили школу, не піднімався вище 2,6. Виходило так, що по всіх школах Київської губ. училося усього $\frac{1}{6}$ частини дітей шкільного віку, це б то по за межами шкіл оставалось без усякої освіти 82,7 дітей. Це ж тільки самих православних дітей, а крім них ще ж налічувалося більш 500000 люду другої віри, яка парафіяльними школами не могла користуватися.

На Поділлі на 100 учнів припадало по за межами шкільної освіти 439 дітей, а на Волині на таких 100 учнів припадало дітей, що не ходили до школи, аж 750. По числу шкіл інерше місце належало Київщині—1637 (усіх й міністерських і парафіяльних та шкіл для колонистів), друге—Волині—1600, й останнє Поділлю—1439. На народні школи Київської губ.

*) Див. Мукаловъ. Школа въ Юго-Западной Руен.

казна давала 26%, усіх грошей, на Волинь—27%, на Поділля—30%. Таке було становище освіти до заведення земства по цих трьох губерніях. В 1904 році уже по всіх трьох губерніях заводиться земство, хоча не виборне, проте більш-менш активне. Київське зразу береться дуже енергійно за народну освіту; першого ж року воно детально знайомиться з справжнім становищем шкіл як міністерських, так і церковно-парафіяльних. Усіх шкіл по цьому першому земському справозданню налічено 1542; з них міністерських—237, а духовного відомства—1305. Ці школи були низчого й повищеного типу, се-б то однокласові міністерські—58% і двохкласові—42%; серед шкіл духовного відомства були й однокласові, двохкласові й второкласні, з тією одміною, що тут низчий тип значно предомінував—96,3%. Земство, бачучи серед люду нахил до вищого типу шкіл, і само почало заводити більш двохкласових. Вже за три роки, як видно з земського справоздання за 1907 рік, Київське земство організувало 10 однокласових й 23 двохкласових земських шкіл. До 1-го січня 1910 року однокласових земських шкіл було 16, а двохкласових 67, усього—83, з 245 комплектами, і училося в них 11.209 дітей; з них дівчатка дали 24,5%. Організуючи свої школи, Київське земство клопоталося про те, щоб поставити коло цих найкращий учительський персонал: цензом своїм земські учителі одразу стали далеко вище колишніх учителів школи духовного відомства, 48% учителів зкінчили учительську семинарію, 16%—духовну семинарію, 9%—педагогичні курси, так що 75% мають середню й спеціальну освіту. Серед учительок земських шкіл—(які дають 36% усього учительського персоналу)—45,5 скінчили гімназії, 43,2—жіночі духовні школи й 1,1% вищі жіночі курси. Жалування учителів й учительок було одинакове: 53,8% мають по 360 карб. на рік, а 46,2% по 400—600 карб.

Дуже піклувалося земство теж коло будівлі гарних шкіл; і справді, сучасні київські земські школи мають дуже гарні, світлі, просторі помешкання. Нове земство не жаліло заходів на школи, витрачаючи на рік на одну однокласову школу по 1530 карб., а на двохкласову по 2502 карб. (відомості за 1909 р.).

Не обминуло земство також й позашкільної освіти, заводячи вечірні класи для дорослих (в 56 пунктах) і народні читання (в 72 місцях), організуючи народні бібліотеки, яких в 1909 році існувало 88; книжок в них було 56.859. Книг видано було з однієї бібліотеки от 217 до 8627, а усього перейшло через руки читачів за 1909 рік—169.268 книг.

Подільське земство теж дуже завзято дбало про народну освіту. Спочатку воно тільки давало запомогу парофіяльним школам, але незабаром побачило, що це шлях дуже непевний, що треба заводити свої школи, бо становище церковних шкіл в більшості занадто кепське, а земство, даючи великі гроші, не має права контролю. До 1-го січня 1910 року

на Поділлі припадала 1 школа на 1538 душ, усього людю й на 154 дітей шкільного віку, в території 17,9 кв. верст. Всіх шкільчилося 283 міністерських і 1654 церк.-параф. Міністерські держуться на державні кошти в 256.329 кар., з запомогою земства—188,658 карб., селянськими й міщанськими громадами—4149 карб. і 37.276 карб. додають цукроварні, південно-західна залізниця й приватні особи; всього витрачається 486.412 карб. На церк.-параф. школи Подільське земство давало запомогу в 163.500 карб., та ще взяло на свій кошт ті витрати, які робили селяни. Губернський земський комітет, що працював до виборного земства, не вважав можливим завести загальну освіту раніше як через 20 літ. Але виборне земство ставиться до цього питання інакше. Тепер справа народньої освіти перейшла до рук повітового земства і, як ми бачимо з кореспонденції з Вінницького повіту, де-які новітні ставляться так широко, що сподіваються завести її через 10 літ. Темнота люду на Поділлі страшна, і земство бачить, що без надзвичайної енергії вона не скоро розвісться, а без освіти ніяка продуктивна діяльність земства не дасть користних результатів.

Про Волинське земство поки-що не маємо відомостей, але сподіваємося мати спроможність пільно стежити за просвітною діяльністю земств по всьому нашему південно-західному краю. Дивує нас тільки одно: старі земства українські — Херсонське, Чернігівське, Полтавське—як тільки роспочинали шкільну й просвітну справу, звертали увагу на ту мову, якою треба вчити дітей; й звертались до міністерства з проханням дозволити в народніх школах вчити народньою мовою по книжках писаних тією мовою. Молоді земства, Київське, Подільське, Волинське роспочинають просвітну справу в такий час, коли наука педагогики ще більш стало вимагає поставити початкову школу як найближче до учнів, до їх мови, до їх доніцільних вражіннів, до їх родинних обставин. За ці самі педагогичні вимоги висловився цілий загально-земський з'їзд, де були представники й Поділля, й Волині. Але, після з'їзду, в жоднім, досі відомі нам, проекті загальної освіти не ставиться така проста місцева умова: загальна освіта дається тою мовою, якою розмовляє й думає людність.

І тепер Полтавське земство просто доручало своєму представникам на загально-земському з'їзді виявити усю потребу навчання рідною мовою по школах Полтавської губернії. В протоколі наради земців Полтавського земства й комісії початкової освіти висловлено:*) „Признавъ, что непониманіе дѣтьми малороссовъ русскаго языка, на которомъ въ настоящее время ведется преподаваніе, до крайности понижаетъ результатъ обучения въ южнорусскихъ школахъ и что поэто-

*) Як офіційний документ подаємо його не в перекладі, а в оригіналі.

му допущеніе преподаванія на родномъ языке учащихся въ значительной мѣрѣ облегчило бы имъ не только прохожденіе курса начальной школы, но и самое изученіе и усвоеніе русскаго языка,—совѣщеніе постановило: 1) настаивать (на загально земському з'їзді) на необходимости разрѣшенія вести преподаваніе въ школахъ, находящихся въ мѣстностяхъ съ малорусскимъ населеніемъ, въ теченіе первыхъ лѣтъ обученія, на мѣстномъ украинскомъ языке и по учебникамъ, написаннымъ на этомъ языке, причемъ русскій языкъ долженъ изучаться какъ особый предметъ, а съ третьего года обученія онъ долженъ стать и языкомъ преподаванія, и 2) настаивать на необходимости разрѣшенія учащимъ въ малорусскихъ школахъ прибѣгать при объясненіяхъ къ помощи мѣстного языка во всѣхъ тѣхъ случаяхъ, когда въ томъ встрѣтится необходимость".

Як не обходять земці цього питання, але й з їхніх спровозданнів видно, як життя виголошує свої вимоги: на сторінці 19-ї спровоздання Київського земства за 1909 р. можна прочитати такі заяви: „Слухачі цікавляться (на народніх читаннях) більш малюнками та співами. Коли читають російською літературною мовою, то слухачі заводять проміж собе балачки, а це виявляє, що вони не розуміють читання й не цікавляться ним. А коли читали по-українському „Козачку“ Марка Вовчка, в хаті стояла тиша. В другому селі слухачі сами вимагають „читати ім що-небудь по-українському, іхньою рідною мовою, бо тепер українська книжка й газета доходять до села“. По інших селах сами лектори зазначають, що люди тоді тільки розуміють читання, коли лектор тлумачить ім простою селянською мовою“.

Треба б земцям пильніш звернути увагу на цю 19 сторінку Київського спровоздання й не калічiti свого діла, забиваючи селянам памороки непедагогичними засобами навчання. Невже молоде південно-західне земство зостанеться глухим до усіх вимог життя й науки? Іому вже час зрозуміти, що школа ні в чий руках не може й не повинна бути знаряддям політики, що вона повинна мати одну святу, чисту мету—освіту милійонів темного люду. Починаючи велику справу загальної освіти в південно-західнім краю, земству треба подбати тільки про те, щоб поставити школу в найкращі умови духовного розвитку учнів. Рідна мова—це перша умова, щоб учні проходили науку свідомо й не кидали школи з II або й з I групи, щоб не забували вивченого за 2—3 роки, не маючи свої книжки в бібліотеці. Ані гарні будинки, ані сила грошей не поможуть земствам досягнути своєї просвітньої мети, поки вони зневажатимуть елементарну вимогу науки в рідній школі—рідну мову.

ІІ. Понятенко.

Національність, культура та асіміляція.

(Кінеч).

ІІ.

Процес асіміляції має на меті якийсь народ, звичайно політично-залежний від другого, тими чи іншими засобами уподобити тому другому у всіх виявах щоденного культурного життя, а передовсім — в мові, звичаях, в громадських розпорядках, то-що Таке уподоблення має для всіх суспільних класів державної, або політично-пануючої, нації свою особисту користь. Буржуазії — воно улекшує промислову і торговельну конкуренцію на ринках політично-півладного народу, увільняє торгово-промисловий клас від необхідності вчити зайву чужу мову; бюрократії — дає перевагу при обсаджуванню посад в ріжких державно-публічних інституціях і дає змогу урядувати, не знаючи місцевої мови, не піклуючись про вивчення місцевих звичаїв, то-що; робітникам — улекшує змогу знаходити працю; по-за-класовій інтелігенції (журналистам, письменникам, лікарям, адвокатам, то-що) — збільшує аудіторію, поширює клієнтуру і взагалі дає змогу скоріше та дорожче продавати свою інтелектуальну працю. Отже вся політично-пануюча нація, а особливо її буржуазний клас та бюрократія — мають великий егоїстичний інтерес в винародовленні (денаціоналізації) та асіміляції всіх політично-півладних націй. Справа варта того, щоб за неї взялись „як слід“ і за неї беруться, озброюючись чим можна та вживаючи в боротьбі все: від свідомого грубого насильства до всяких замаскованих тонких теоретичних баламутств. Бюрократія пануючої нації гадає, що одноманітність державного ладу та панування в державно-публічному житті її мови — надає державі непохитної сили та забезпечує її могутність; при чому протилежні посвідчення минулої й сучасної історії — на увагу не беруться. Інтелігенція, що здебільшого пробуває в наймах у буржуазії і тісно з нею споріднена, постачає, в інтересах тої останньої і для заспокоєння власного сумління, вчених теоретиків та діячів, які вигадують теорії про безвзглядний космополітизм культури, про її „вищість“ чи „нижчість“ у того чи іншого народа; при чому, розуміється, космополітизм виходить однозначним з національними формами культури пануючого народа й культура в цих формах коли не с вже тепер, то неодмінно призначена з гори бути незабаром тією самою вищою культурою, для якої її варт тільки жити в світі. А буржуазія, розуміючи, як ніхто, свою користь від асіміляції яко мога більшої кількості національностей, радо приходить на допомогу своїми коштами і бюрократії — підтримувати

міць та силу держави, і інтелігенції—насяжати „високу“ культуру; все це—шляхом винародовлювання підвладних націй*). Безсторонність примушує нас на цім місці зауважити, що в шерегах інтелігенції, яка посередньо чи безпосередньо пішла на службу винародовлення та асіміляції недержавних національностей, завше є певна кількість особ, що проводять руйнющую працю свою з глибокого теоретичного пересвідчення, що служать високій меті. Але, проте, тим, на кого спадає тягар асіміляції, не легше від того, що тягар цей накидається на них з високих пересвідченнів, а не з грубих, егоїстичних інтересів.

Намагаючись надати асіміляції як найбільш поступовий вигляд і виправдати її вищими інтересами загально-людсько-го змісту, теоретики і прихильники її покликаються на те, що шляхом асіміляції поширюються, ніби то, вищі форми культури. Але говорячи так, асімілятори навмисне чи не навмисне забувають про дві речі, а власне: що сами вони, або їхні більш чи менш віддалені предки, коли засвоювали від своїх сусідів вищі здобутки культури, то засвоїли від них, запевне, тільки зміст, а форму надали тим здобуткам свою власну, вироблену на ґрунті своєї національності,—це раз; друге,—що процес засвоювання загально-людських культурних вартостей—є процес не гвалту та насильства, а шляхетного співпрацьовництва, й належить він не до асіміляції, а, як вище було зазначено—до аперцепції, що ні в засобах, ні в завданнях не має нічого спільногого з тою першою. Та коли асімілятори, що належать до кола націоналістів того чи іншого народа, проводять свою руйнющую діяльність, докладно знаючи для чого й що вони роблять, то асімілятори з кола ідейної інтелігенції—роблять грубу помилку. Через однобічне і суб'єктивне розуміння раціональної та конечної мети, у асіміляторів з кола ідейної інтелігенції стає уваги тільки на те, аби побачити загально-людський зміст культури і не стає її аби зауважити скрізь національні форми культури. Безперечно, об'єднання змісту національних (по формам) культур, полягає, так би мовити, в намірах майбутнього природи; про це немає чого сперечатись; шкода тільки, що на ту майбутність кожда з націй, що веде агресівну націоналістичну політику, дивить-

*) Мусимо зазначити, що асімілятори, намагаючись теоретично уґрунтовати право своєї національності на денационалізацію підвладних народів, — часто попадають в суперечності сами з собою. Наприклад, проф. П. Н. Ардашов, слова якого ми цитували вище в оборону нашої думки (про необхідність для розвою загально-людської культури, вільного росту і розвою національностей), писав на самім ділі ті слова в оборону і для уґрунтування програми російських націоналістів, що, як відомо, стоять на протилежних нашим поглядах. Цікава також позиція російського прогресиста П. Б. Струве і „иже съ нимъ“, занята ними по національному питанню в збірникові „Вѣхи“, а самим д. Струве ще опріє того і в ріжких статтях, що вийшли в його збірку „Patriotica“ (Спб. 1911 р.).

ся через властиві їй окуляри національного egoїзму. „Ідейні“ добродії асімілятори також затруєні тим національним egoїзмом; вони зовсім забувають про те, що мрія про якусь єдину культурну людність не має підстав на здійснення в *близьких часах* і її треба вважати, не потураючи на віру в неї,—просто неістнуючою для нашого тисячеліття. А потім ще питання, чи певний процес асіміляції стане в пригоді далекому космополітичному ідеалові, або хоч чи не заподіє шкоди йому? Адже ми не знаємо ще, який саме народ утворить такі національні форми культури, які стануть за всесвітні, як що тільки припустити, що такий утопічний космополітизм може мати шанси на здійснення^{*)}. Покликання прихильників асіміляції на невблагані, непереможні закони історії, що ведуть наче-б то до злиття менших народів з більшими — також безпідставні. Правда, історія людськості знає такі випадки, коли ніби то цілий народ по більш, чи менш довгих утисках переймався культурою в чужих формах, але то були інші часи, інші обставини, цілком одмінні від сучасних і, як на нашу думку (побачимо далі, що не без підстав), ще більш не схожі на майбутні. В минулому, за часів феодализму та за перших часів капіталізму участь в культурному житті брали тільки, порівнюючи, нечисленні верстви духовенства, дворянства та горожан. Решта, маси поспільства, через рікні забобони, через обмеження в особистих правах, а то й цілковите поневолення, були сливе що виключені з обсягу культурного життя, культурних впливів. Та до того ще культура тих часів була взагалі біdnіша, була під впливом універсалізму церкви, передавалась не в якісь живій мові, а в мові нейтральній, всім чужій, переважно латинській, а пізніш — французькій. Отже, асіміляторам доводилося мати діло як з меншою масою, призначеною до асіміляції, так і з меншою кількістю культурних вартостей, які збирались накинути, головним чином, панству іншого народа. Правда, траплялось так, що з денационалізацією панства (се б то — колишньої інтелігенції) гинув національно і ввесь народ, наприклад, полабські славяни, що майже всі потонули в німецькому морі, але, здебільшого, так не було. Здебільшого денационалізована інтелігенція ставала просто чужою, або й політично-національним ворогом колись однонаціональному з ним „простому“ народові, що залишився, до слушного часу, і надалі просто нидіти в темряві некультурності. Так було, наприклад, з германізацією — чехів, словаків, з полонізацією — українців, білорусів, литовців.

Але суспільно-економічне життя людськості йшло іде так, що захоплює в свій вир все ширші й ширші маси народні, зводить їх до купи, протиставляє їх масам другого етничного походження, ставить лицем перед надзвичайно тепер складною і виразно-чужою, по формам, культурою та знищує, або зменшує привілеї окремих станів.

^{*)} Див. Л. Гумплович „Соціологія и політика“ пер. Москва 1895. 101.

Боротьба за існування при нових економічних відносинах та розпорядках, що прийшли на зміну феодалізму та натуральному, міновому господарству, вимагає негайного засвоєння можливо більшої кількості культурних вартостей. І ось виявляється, що це засвоєння можливосясти гнучки йдучи шляхом пристосування культури до себе, до своєї вдачі, чи пеіхи. В звязку з цим ми бачимо, що в західній Європі розквіт капіталізму в другій половині XIX в. привів до демократизації суспільства, до демократизації культури. Ми бачимо як наука та культура рішуче скидають з себе каstoffу виключність та рештки ще схоластичної форми. З дворянських палаців, з панських школ та з монастирських келій, культура та наука пішли в народ, бо так вимагали нові потреби нових часів.

Нові соціально-економічні відносини, проказані капіталізмом, та ця демократизація культури і науки викликали, поруч з революційним рухом, і нечуваний до того рух національний, що вивів на широку життєву арену цілий шерег, здавалось, навіки завмерлих народів. В інтересах широкого поспільства, тепер збирались окрушини давньо минулого: національні ознаки: мова, побут, літературні та народні пам'ятки словесності, історія— все старанно досліджувалось, розроблялось і клалось як підвадина, розроблялось як ґрунт для нового культурного життя, ставало формами, в які виливалась досі чужа, малозрозуміла культура. Разом з цим, вийшла з народу й нова, справді національна інтелігенція, що стала творити для кожного свого народу культурні вартості в національних формах. Отже новий економічний лад, наче той казковий чарівний принц, розбудив до життя не одну красуню націю, що спала в простому, занедбаному людові сотні років.

Чи вітати цей процес розбудження, чи шкодувати за розвіянням сном? Ми не вагаємося сказати, що кожна поступова людина мусить тілько вітати. А про те навіть вороже відношення до зазначеного процесу з боку окремих одиниць все одно безсиле стримати його розвиток. Ця безсилість ворогів національних відродженнів очевидна, і виявляється воно хоч-би в тій запеклості, в тій жорстокості та некультурності, з якою націоналісти ріжних марок („гакатісти“, „вшехполяки“, „обрусителі“) боряться з немилими їм змаганнями до національно-культурних відродженнів ріжних недержавних і досі навіть культурно несамостійних націй. Однаке ніякими греблями не здолають спинити гірського потоку, що має безнастанний доплив води з снігового верхів'я; поток прорве, або обійде греблю і понесе свої води далі до широкого моря. Чи не теж саме і з національними рухами, з національними відродженніми, що, черпаючи сили з глибин народнього самопізнання і законів соціального розвитку, рвуться винести той чи інший народ з його орігінальною культурною творчістю в широке море загально-людського поступу? За-

гальні риси тільки що тут накресленого соціального процесу (національних відродженнів), остилько глибоко, гніздяться в самій природі економично-соціальних з'явив, що вороже відношення до того процесу може хіба тільки гальмувати його розвиток, затримувати темп його ходи і ми маємо повну рацию чекати національно-культурних відродженнів скрізь, де для них є економично-соціальні предпосилки, хоч несприяючі умови однаже досі гальмували виявлення тих рухів. Життя довело, що національно-культурні відродження австрійських славян (а між ними і галицьких та буковинських українців) відбилось як найкорисніше на становищі тих слав'ян, а також і на постуші загально-людської культури. Те ж, що ми бачимо на прикладі австрійських слав'ян, може бути поширене і на кожну іншу народність, що опинилася, чи може описанитись, в такім самім становищі.

Якаб не була зараз бідна на культуру та чи інша національність, але кожен щирий прихильник культурного поступу мусить не забувати, що розквіт загально-людської культури серед кожного поспільства можливий тільки на ґрунті національних відмінностей того поспільства. Знищення цих відмінностей, або більш-менш постійне гальмування вільної аперцепції на їх ґрунті нових загально-людських культурних вартостей,—чинить цілій людской шкоду.

Правдивість вище зазначеного, як і шкодливість від занедбання в поширюванні культури національного моменту, можемо побачити хоч би з наступного.

В російськім журналі „Русская Мысль“, д. П. Струве, в статті „На разные темы“ (1911 р. I кн.) висловився між іншим, що український культурний рух в Росії, через непереможну силу історично-культурних обставин, засуджений на нідіння і безплодність, а українська людність на обрусіння. У відповідь на цей гострий, але зовсім немотивований засуд, д. Українець (приbrane призвіще визначного вченого і громадського українсько-російського культурного діяча) в V кн. того-ж таки журналу між іншим доводить, що коли б справді так сталося з українським народом і його справою, як то пророкує д. П. Струве, то це б було тільки на велику шкоду загально-людській культурі; і діводить він це на собі. Д. Українець в тій відповіді про себе каже:*) „Я народився в одному з найбільш великих, отже значить, обрусілих міст України.. похожу з дуже інтелігентної і через те також в значній мірі обрусілої сем'ї... володію не тільки великоруською (русской) та польською, але й чужосторонніми мовами... Я навіть пишу на них; (проте) і до цього часу клену свою долю за те, що я виховувався не в рідній школі, що за часи дитинства я мало чув рідних пісень і згуків, що моя фанта-

*) А тому, що каже д. Українець, очевидно йме не без підстав віри і редакція „Р. М.“, бо надруковала слова д. Українца, сказани ним про це, без жадних застереженів.

зія скупчувалась не на рідних казках, що з літературою я познайомився не на рідній мові, і що ріс чужий тому народові, серед котрого я жив, чужий моєму рідному народові. Тільки за юнацьких вже часів я почав уважно студіювати українську мову, познайомився з українською піснею, поезією та літературою, полюбив український театр, і я вважаю, та й завжди вважав, що тільки з цього часу я почав робитися освіченою і культурною людиною. Те, що я пережив душою, за часи, коли знайомився з українством,—надзвичайно поширило мою здатність відчування. Тільки з того часу на мене стала робити глибоке, непереможне враження великоруська і європейська лірика, тоді ж таки я відразу збагнув суть драми, і у мене склався цілком інший погляд на літературу. Ви запевняєте,—каже далі д. Українець до и. Струве,—що української культури ще не існує; може бути, що й ваша правда. Але чи не дивно, що ті елементи, з котрих мусить скластися або вже складається українська культура, зробили мене освіченою й культурною людиною?“ *).

Таккаже про вагу національного ґрунту в культурі високо-інтелігентна і з широкою європейською освітою людина. Щирість тона в вищенаведених словах робить лист д. Українця справжнім „человѣческимъ документомъ“.

Але інтелігент, що живе в великому, вже з'асімільованому місті,—входить в що-дennому житті, так би мовити, з головою в осередок чужої культури; він має забезпеченими всі умови для того, щоб або зовсім навік пошипитися в чужу національну шкуру, або зробитися більш менш переконаним прихильником туманного космополітизму (що не завважатиме такому інтелігентові все ж таки бути членом пануючої нації) і таким робом покінчити для себе з неспокійним „проклятим“ питанням національності взагалі, а в культурі—з'окрема. Проте, як бачимо на прикладі д. Українця, це „прокляте“ питання навіть там, де для нього, здавалося б, не лишається вже місця—навіть там дає себе відчувати. Інтереси дійсної, а не „казкової“ культури примушують людей збочувати з протоптаного добре широкого шляху асіміляції та сходити на вузьку, трудну стежку національного відродження, йдучи якою тільки й можна, як окремій одиниці, так, і тим паче, цілому народові вйти на битий шлях культурності.

Коли рідний, національний ґрунт стає необхідним для культурного розвою інтелігента, що вже почасти від того ґрунту був одріваний, то оскілько-ж цей ґрунт необхідніший там, де йде мова про поширення культури серед широких народних мас, що складають відрубне од своїх асіміляторів етничне ціле? Тут трагизм духовного незадоволення та розладу, що повстає на ґрунті поверхового засвоєння культури в чужих національних формах,—приносить ще більш тяжкі,

*). „Къ вопросу о самостоятельной украинской культурѣ“. Письмо въ редакцію Українца. „Рус. М.“ 1911 V, 142.

просто руйнуючі наслідки; тілько що відчувається цей трагизм в масах не так гостро, бо маси ті позбавлені ще належної інтелігентності. Маси народні, здебільшого, почувають себе просто беззбройними і до якогось часу неспроможними на протест—оборону перед натиском асіміляції, що доводить їх до становища якихсь культурних виродків з надзвичайно попсованою психікою.

Давно визнано науковою, що між психологічним процесом думання та мовою людини — існує як найтісніший зв'язок. Вільгельм Гумбольдт в своєму знаменитому творі про ріжниці в мовах каже, між іншим, про той зв'язок, що мова є знаряддя для виявлення думки, себ-то що без мови немає думок; людська думка родиться лише вкупі з мовою. Відмінності в мовах залежать від духовних відмінностей окремих народів і кожний народ виявляє свою мовою властивий йому штиб думок і поглядів. „Мова, — каже В. Гумбольдт, — це світогляд *). Людина мислить образами, а думки висловлює символами, що даються їй в рідній мові і чим ця мова багатша на образи, чим влучніші її слова — символи, чим в більш згодну систему вони уложені, тим легше у людини відбувається процес думання, тим кращою збросю для засвоєння здобутків вищої духовної культури вона володіє. Але якою-б ни була чи багатою, чи бідною та, чи інша рідна мова, однакож кожна з них може стати і мусить стати для народа, що її засвоїв, знаряддям поширування культури, бо тільки при цій умові все поспільство може бути прилученим до користання культурними благами. Після цього, неупереджений читач сам могли би судити про те, яка може бути прозорість думки у людини, яку зброю вложено їй в руки для засвоєння культури, який вона може мати світогляд, коли нанизує в своїй мові такі слова „перлини“, як: „я поїхав коней“, себ-то: „я напував коней“, або як записані в одній праці Б. Грінченка зразки мови українських селян, що зазнали на собі впливів асіміляції (обрусіння) **). Яка-ж має бути мізерна по змісту і шкодлива по впливам „культура“, що йде впарі з подібною до наведених зразків мовою! А мова та, як бачимо в цім разі, заступає місце вельми поетичної української мови, багатством якої захоплювались навіть чужинці: як великорос Пушкін, поляк Міцкевич та інші. От-же процес асіміляції на Україні, що веде до знищення такого культурного багатства і знаряддя культури як рідна мова українського поспільства, а натомісъ поширює страховинний „жаргон“, — мусить бути визнаний процесом як найшкодливішим.

І справді, ми бачимо, що на Україні, де всякі і охочі

*). І. Генеггер. „Історія чоловіческої культури“ СПБ. 1897 р. 8

**). От один з прикладів. Говорить грамотний селянин робітник до пана: „Не скиснійтесь мы ето могументально кончымъ. А завтра вже мы прыйду до васъ: чоловикъ зазва авэстъ помолотъть; тамъ и не на вельке розстояние роботы, да дуже вже любопытно просыль. А тоді й до васъ: современно все зробымъ“. (Б. Грінченко. „На безпросвітномъ путі“, у Київі. 1907 р., 62).

і казенні асімілятори намагаються ширити культуру в чужих поспільству формах, в чужій мові, — рівень цієї культури значно нижчий, ніж відповідний рівень у Великоросії. Тілько поширюванням асіміляції, й більш піним, доводиться пояснити нижчий, в порівнянні з Великоросією, % грамотності української людности, її політичне чорносотенство та економичний консерватизм *).

Багацько прикладів культурного занепаду під впливом винародовлення та асіміляції дає, oprіч Росії, ще й Венгрія. Мад'яризация венгерських недержавних національностей (слов'ян, румун, німців) тут, як і скрізь у таких випадках, доводить, поперед всього, до духовного і матеріального занепаду, часто до цілковитої неграмотності та зубожіння. Бо ж раніш, ніж засвоїти чужу культуру, широкі народні маси мусять позбутися своєї культури (як форм), занепасті до цілковитої некультурності. Під самим Будапештом, осередком венгерської національної культури, живуть громадки німецьких селян, про котрих один будапештський соціаль-демократ (от-же з переконання не „націоналист“) дав д. Шпрінгерові **) такі відомості: „Діти згаданих селян німців шість ро-ків вчаться в мад'ярській народній школі, але, вийшовши з неї, вони вже через 1—2 роки зовсім забувають венгерську мову... Селяне-німці зовсім безпорадні, фактично стоять по-за державою, бо венгерська по мові адміністрація, суд, преса — все це для них книга, запечатана сюма печатями. В той-же час, їм стає тако-ж неприступною і німецька книжка. Доки у мад'яризованих німців зостається щось від рідної мови, вони не в силі засвоїти чужу мову, але їм стає чужою вже й літературна німецька мова... Як що тілько мад'ярам сприятимуть обставини досягти свого в справі мад'яризациі недержавних венгерських національностей, то це буде рівнозначним для половини селянського населення Венгриї *принаймні* двох поколіннів безграмотності та економичного з'убожіння“ ***).

*) Зараз ми не збираємося розглядати історію та наслідки асіміляції і винародовлювання на Україні, але на цім місці до речі згадати про дуже цікавий урядовий документ останніх часів, а саме. Бувший прем'єр міністр Століпін в рапорті, поданому Сенатові з приводу реєстрації товариства „Українська хата“ в Москві, призвався, що „наше правительство, начиная съ XVIII столѣтія, постоянно боролось противъ движений, извѣстнаго въ наше время подъ именемъ украинскаго и олицетворяющаго собою идеи возрождения прежней Украины и устройство малорусского края на автономныхъ национально-территориальныхъ началахъ“, що по думці уряду, шкодило і щодо „естественному сліяню родственныхъ и близкихъ между собою славянъ“ („Кiev. Мысль“ 4/II 1911, № 63). От же, во ім'я „естественного сліяння“ — урад, починаючи з моменту прилучення України до Московського царства, не визнавав не тілько політичних, а й культурних змаганнів українців, наслідками чого було те, що, значно культурніша від Малоросії в момент прилучення до тієї останньої, Україна тепер, півнапаки, значно відстала по культурності від Великоросії, колишньої Московщини.

**) Видатний австрійський публіцист і знавець державного права.

***) Θ. Капелюшъ „Конштутъ или Габсбургъ? „Образование“ 1908, II, 86—88.

Чи може бути гостріший акт оскарження асіміляції в тяжких провинах проти культури, як два наведених вгорі приклади культурного занепаду через асіміляцію українців та венгерських „инородців“?

Однаке, не потураючи на це, в житті ми часто зустрічаемось, частіш ніж того можна було-б сподіватися, з фактами переслідування та поборювання національно-культурних рухів, і пропаганди, натомісъ, асіміляції. І це не тільки серед ретроградних кол, де панує зоологичний націонализм.

Непорозумінням, щоб не сказати більше, мусять здаватись після цього кожному неупередженному чоловікові слова от хоча-б вже загданого нами відомого російського публіциста та громадсько-політичного діяча з поступових кол, П. Б. Струве, направлені ним безпосередньо проти „національних“ культур взагалі, а проти української—з’осібна. П. Струве не вагається стати і в оборону шкодливої асіміляції. На його погляд в Росії, наприклад, зовсім не бажані національно-культурні відродження народів, бо „не може бути жадного сумніву в тому, що поставлення поруч з великоруською культурою інших й одного з нею значіння культур буде потрібувати масу засобів і сил, які при інших умовах пішли-б не на націоналистичне (?) П. П—ко) росплоджування культур, а на підвищення культури взагалі (?? П. П—ко). Я глибоко переконаний, каже далі п. Струве, що, наприклад, угворення середньої школи на українській мові („малорусскомъ языке“) було-б штучним та нічим не виправданим марнотратством психічних сил.“ *) Автор, якого тут цітуємо, тієї думки, що „на всім просторі Російської імперії, oprіч Фінляндії та Польщі, прилучення до великоросійської („русской“) культури означає переход на вищу ступінь культурності. **)

Погляди, висловлені п. Струве і наведені тут, не є, звичайно, поглядами всього поступового великоруського громадянства, але вони є типовими поглядами на „инородческі“ національно-культурні „сепаратизми“, які зустрічаємо серед значної частини того громадянства; до того-ж зведення п. Струве питання про асіміляцію на ґрунт інтересів культури безпосередньо стосується до порушеної нами теми, от-же з уваги на це все позволимо собі трохи довше зупинитися на тих поглядах.

Як бачимо, п. Струве, а за ним і численні його однодумці, не вагаючись, засуджують на асіміляцію „вищою“ культурою цілий шерег народів Російської Імперії, між якими є народи, що, як от: літовці, латиші, грузини й інші зробили вже більш-менш значні кроки по шляху націоналізації культури. Але погано тілько, що в своїм надмірнім впаданні біля інтересів „культури вообще“, п. Струве й його однодумці не йдуть вже до краю. Як вороги „націона-

*) П. Струве. „Patriotica“ СПБ, 1911, 524.

**) Ibid., 301.

листическаго (? П. П—ко) размноженія культуръ", — вони-б
мусили бути послідовними й дати перший приклад, так би
мовити, культурної безсторонності та не „націоналістичності“,
а власне: в першу чергу вони сами мусили-б зректись на-
ціональної великоруської культури й переняти... ну хоч би
культуру англійську. Чим не хороша культура? І хіба, коли на те вже пішло, англійська культура (додержуємо тут з
термінології п. Струве) не вища за великоруську? Однаке з
таким проектом поміж ідеологів асіміляції ніхто не висту-
пить. Ніхто не стане докоряти Петрові Великому за „мар-
нотратство псіхичних сил“, що виявлялось в змаганні пе-
ресадити Західно-Європейську культуру на московський
ґрунт, замісць того, щоб просто взяти та й пошигтись в гол-
ландці чи „німці, й відразу стати на „вищу ступінь куль-
тури“. Адже засвоїли, колись, полабські слав'яне (за ви-
ключенням лужицьких сербів) німецьку культуру, та так
добре „засвоїли“, що й не відрізнити тепер найчистокров-
нішого прусака від колишнього брата слав'янина! Правда,
реформаторство в такому напрямі, вже за часів Петра Вели-
кого, було-б може провадити далеко трудніше, й наража-
лося-б воно з боку московського поспільства на більші не-
безпеки, але принаймні для теоретичних міркуваннів це не
мусило-б мати значіння. Отже, коли такі добродії, як п. Струве,
не йдуть до таких консеквентних висновків, то, хоч вчиняють
нелогично, але що до великоруської національноти мають
рацію. Вони мають право сказати своїм супротивникам, що коли-
б Москва часів Петра Великого приняла, скажемо, англійську
культуру, ввійшла-б в цю культуру з головою, то культурний
світ не мав би Пушкіна, не мав би Толстого, Горького, яких
дала тому світові великоруська національність, зостаючись
орігінальною великоруською національністю. Але так само-ж
масмо право сказати й ми, маса призначена п. Струве до асі-
міляції, що коли-б український народ, тепер бідніший культуро-
рою за народ великоруський, зрікся і тих невеликих початків
культури, які досі надбав, та тих рештків, що досі встояли перед
асіміляційним навалом,—то так само культурний світ не мав-би
Шевченка і цілого шерегу інших більш або менш таланови-
тих і орігінальних поетів—письменників, котрі, будучи націо-
нально-українськими,—мають разом з тим і загально-культурне
значіння.

Тим часом, дійсне марнотратство псіхичних сил, про за-
побігання якому так піклуються асімілятори, і яке вбачають
в націоналізації форм культури, відбувається як раз при про-
цесі винародовлення, себ-то—як раз при роботі самих п.п.
асіміляторів. При процесі асіміляції дійсно знищується вели-
кої ваги псіхична сила, що зветься псіхичним автоматизмом.

Псіхичний автоматизм виявляється в багатьох наших
вчинках, як, наприклад: ходіння, читання, писання, розмов-
ляння, а також в ісіхологічних способах думки та в мо-
ральній функції сумління. Це є капітал, багатство, яке кожна

людина набуває в формі готового досвіду попередніх поколіннів того національного осередку, серед якого вона почала жити. Капітал цей кожен з нас непомітно поповнює своїми спостереженнями і звичками від перших днів свого розумового на національному ґрунті життя. Очевидно, що психічний автоматизм „зберігає величезну масу енергії, бо передовсім всі самочинні акти не потрібують жодного зусилля думки і волі, відбуваються сами собою, не витрачають психичної сили, а, крім того, ще й через те, що вони не тільки не відвертають уваги, але, навпаки, спріяють скупченню її на тій свідомій праці, відносно якої та чи інша автоматична праця є нічим іншим, як тільки засобом, знаряддям, або допомагаючим моментом. Всяка творчість виникає на ґрунті психічного автоматизму і розвивається коштом енергії, що містить в собі той останній. Автоматичний „апарат“, що стає за підставу національної творчості і приховує необхідну для неї енергію—це рідна мова, що досягла в своєму розвиткові відомого ступня і стала виразником (органом) вищої думки. Але, щоб рідна мова стала таким апаратом, треба, щоб вона неодіємно не переставала бути одночасно з тим і виразником думок щоденого життя, знаряддям повсякденного психічного обмінювання^{*)}, ^{**)}. Отже вага плекання і розвою рідної мови—очевидні. А асімілятори всякої масти тієї думки, що культура твориться і поширюється взагалі в залежності від поширення рідної її мови і на підставі цієї хибної думки, в ім'я культури, не вагаються одбрати у всяких „інородців“ знаряддя цієї останньої,—живі народні мови. Помилковість та шкодливість такої думки, а тим більше праці—очевидні, яка б не була близькою мова асіміляторів до мови тих, кого вони завзялися асімілювати,—але все ж та перша мова довгий час (як свідчать приклади цілі віки), через зрозумілі причини консерватизму народних мас, не матиме змоги стати для асіміліруемых „знаряддям повсякденного психічного обмінювання“, от-же, згідно з вищенаведеною формулою проф. Овсяніко-Куліковського, не матиме змоги стати для них й знаряддям культури. Що найбільше, асімілятори, накидаючи свою мову асіміліруємим, яко знаряддя культури,—можуть приєднати до себе не трівкі в національних переконаннях панські верстви (як мовляв поет: „за шмат гнилої ковбаси—у вас хоч матір попроси, то продаст“). Для народних же мас, котрі чим далі то все більш починають набувати значення в культурно-національному житті, накидання чужої мови—має наслідком

^{*)} Проф. Овсяніко-Куліковській „Что такое національность?“ ,Укр. В. 1906, III, 344.

^{**) „Психічний автоматизм“, підвалину національної творчості, треба відріжняти від „психичної шаблоновости“, що полягає в основу звичок класа, касти, стану і виявляється в утворенні і розповсюдженні між одиницями класу, стану, касти однакових поглядів, звичок, поводіння і т. д.}

не поширювання тої останньої, а приносить зріст дикого жаргону, в якому однаково нівечиться і свійська мова людності, і мова асіміляторів *); при такому становищі нікчемний, штучний жаргон неминуче мусить стати і стає знаряддям, „культури“, набуває значіння автоматичного апарату, необхідної умови успішного розвитку вищої, творчої діяльності людини! Чи може бути більша іронія!!

Тим-часом, згідно з цитованими вгорі словами проф. Овсяніко-Куліковського, ми бачимо, що навіть геніальні творці на паріні слова й ті стоять в своїй творчій діяльності в великий залежності від *рідної їм* мови. Ось де-кілько прикладів: Адальберт фон-Шаміс, величезний поетичний талант котрого розвинувся в Германії на німецькій мові, завжди попереду писав свої пісні *рідною йому французькою* мовою, а тоді, коли вони вже виливались з серця, переписував їх німецькою. Геніальний Гоголь, що був по походженню українець, але через політично-соціальні умови став великим російським письменником, приніс з собою в російське письменство мову, густо забарвлена українським елементом. Уважний дослідник стилю в творах і мові Гоголя, проф. Мандельштам, після докладного аналізу творів Гоголя, приходить до переконання, що розбудження творчої думки у того йшло по колі *рідної* мови, що *рідною* мовою Гоголь виявляв як найбільш глибоку художність та правдивість. Проф. Мандельштам зауважив у Гоголя, що він мислив образами і по граматичних законах, властивих українській мові, і в думках вже переказував звороти та слова, слово в слово пристосовуючись до великоруської мови **). Це ненормальне становище в творчості Гоголя (думання мовою українською, а змагання творити мовою великоруською) не минуло для нього так, аби як і призводило до того, що Гоголь сам не знав себе, не знав, хто він під взглядом національним ***). Хитання це „*між двома душами*“, як гадає, наприклад, письменниця п—ні Єфіменкова, в значній мірі спричинилося до психичної недуги Гоголя. Що до другого геніального українця, Шевченка, то він був поетом тільки тоді, коли писав *тілько рідною йому українською мовою*. Твори Шевченка, написані великоруською мовою, хоч би навіть на одну й ту-ж тему з написаними по-українському, — позбавлені не то що геніальнosti, а просто середньої літературної талановитості ****). Це так, що до людей позначеніх від природи ознаками талановитості і навіть геніальнosti, людей вражливої та чутливої психики. Що-ж до людей звичайної духовної організації та розвитку, то в тих ісихологічні й інші наслідки відірвання від *рідної* мови, як ми вже бачили з наведених

*) I чим ці мови більш близькі — тим диковинніший виникає ублюдо-жаргон.

**) Див. проф. Мандельштамъ. „О характерѣ гоголевскаго стиля“.

***) Див. листування Гоголя, лист до панн Смирнової.

****) Див. докладніше брош. П. Понятенка „Значіння рідної мови для поетичної творчості Шевченка“ Кіїв, 1911 р.

вище прикладів, рівнозначні духовному самогубству народа та матеріальному його з'убожінню.*).

Дійсним, не вигаданим марнотратством псіхичних сил, що має місце при асіміляції, треба, між іншим, пояснити і те з'явіще, що не вважаючи на давню денационалізацію величезної більшості української інтелігенції, яка поповняє собою шереги „общे-русской“ (в суті річі великоруської) інтелігенції, та українська асімільована інтелігенція відограла в утворенні великоруської національної культури таку незначну, не відповідачу своїй чисельності ролю. „Коли не рахувати виключно геніяльного Гоголя, котрий, не вважаючи на свою геніяльність, писав по великоруському, з якого-боку не разглядати (етимологичного, орфографичного, синтаксичного),— безграмотно, то ніхто із „малороссовъ“ не визначився на перше місце. Короленка в цім разі не можна брати на увагу, бо по походженню він стільки ж, українець, як і поляк... як що-ж траплялось, що хтось із українців все-таки виходив в перші шереги, як, наприклад, Костомаров серед істориків, то це сталося власне через те, що Костомаров був творцем не тільки великоруської, а і, переважно, української культури“**). Отже виходить, що навіть для великоруської культури було-б вигідніше і було-б з цього погляду меншим марнотратством псіхичних сил, коли б українці вчилися в українських гімназіях.

Від прихильників асіміляції досить часто можна почути думку, що коли ще, мовляв, асіміляція йде туди серед різко відмінних етнично-груп, то зовсім не те серед груп етично споріднених, де процес асіміляції на користь культурнішої і дужкої групи йде, ніби-то, беззупинно і невблаганно не з доброї чи лихої волі тих чи інших чинників, а через те, що, мовляв, такий вже закон природи, такий вже вирок невблаганної історії. Тим часом приклади свідчать, що навіть найбільша племенна спорідненість, вкупі з близкістю мов і довгочасним спільним державним життям, безсилі перевести асіміляційний процес до кінця, як що тілько в народі, що підпав асіміляції, прокинулась національна самосвідомість.

Історія полонізації українців по той бік кордону й обрусіння по цей бік—дає яскраві тому приклади. Яскравий довод правдивості зазначененої вгорі думки дає також Норвегія, історична доля якої, аж до недавніх часів, в великій мірі була подібна до долі України.

Як Україна, втративши на ранній порі свого історичного життя політичну незалежність, переходила під зверхність дужких своїх близьких сусідів Польщі та Москви, так само й Норвегія переходила від Данії до Швеції то знов навпаки, аж доки не виборола собі в 1902 році політичної незалеж-

*) Див. докладніше брошуру С. Шелухина „Значення рідної мови для народності“. Київ, 1911.

**) „Къ вопросу о самостоятельности украинской культуры“; письмо въ редакцію Українца. „Рус. М.“ 1911, V, 143.

ности. Спільне культурно-політичне життя на протязі більш як чотирьох століттів (1380—1814 р.р.) з спорідненою по племенному походженню, по мові, по вірі Данією—довело Норвегію до цілковитої денационалізації, на користь „данської“ культури. Тільки на прикінці XVIII віку в Норвегії почали виявлятися перші ознаки національної свідомості, що значно почала зростати з часу відірвання волею держав Норвегії від Данії і прилучення її до Швеції. Та вплив данської асіміляції був в Норвегії остилько дужий, що, навіть вже після здобуття цілковитої державної незалежності, серед норвежської інтелігенції було багацько прихильників „зданщенної“, або прихильників визнавання за норвежською мовою, норвежською літературою прав „провінціялизму“, прав мови і літератури для „хатнього“, мовляв, вжитку (звону повна аналогія з долею України!). Досить того сказати, що із трьох сучасних письменників норвежських, які зажили собі і своїй вітчині світової слави: Бъєрнстерне—Бъєрнсона, Ібсена і Кнута Гамсуна,—тільки останній цілком перенявся поглядом необхідності націоналізації культури в Норвегії, тоді як Ібсен був прихильником „провінціялизму“, а Бъєрнстерне—Бъєрнсон, не зважаючи на свій щирий демократизм, був завзятим данофілом і, навіть, один час гаряче агітував проти поширення прав норвежської мови то що*).

Однаке, не потураючи на всі перешкоди зовні й непорозуміння в самім поспільстві, Норвегія з кожним днем все більше й більше увільняється з під впливів Данії. Це увільнення йде тим швидчим кроком, чим все більше й більше справи політики, справи культури стають в Норвегії справами всього поспільства.

От-же приклад Норвегії як найкраще доводить, що навіть там, де на перший погляд все ніби забезпечує успіх асіміляції, навіть там асіміляція пізніш чи раніш зустрічається з своїм смертельним ворогом, з національним відродженням. Попспільствоожної нації, в протилежність одиницям із інтелігенції, по своїй психіці не здатно наскрізь пройматися чужими формами культури та й не почувас в цьому потреби, от же бореться проти асіміляції то несвідомо, пасивною силою консерватизму (коли поспільство перебувас в стані безправної, некультурної маси), то свідомо активною силою *природного поступового націоналізму*, коли поспільство підіймається до становища рівноправства та національної свідомості. А що загально-людський поступ скрізь доводить до такого рівноправства та свідомости, то сам собою стає очевидним зв'язок між тим поступом та національними відродженнями ріжких народів. Відродження ці скрізь виявлялися як з найбільшою силою саме тоді, коли поспільство щиро проймалося ідеями загальнолюдського поступу і—навпаки.

Після наведеного здавалося-б, що змагання ріжких наро-

^{*}) Див. Серг. Єфремов „Національне питання в Норвегії“ Львів, 1902, 21—22.

дів до національних відродженнів — мусили-б викликати скрізь тільки спочування та допомогу з боку щиріх прихильників поступу, — проте, здебільшого, буває навпаки. Ми вже мали нагоду зазначити відношення до українських національно-культурних змаганнів з боку одного з ідеологів російського поступового громадянства (п. Струве), тепер мусимо зазначити, що і серед інтелігенції інших національностей відношення до національно-культурних змаганнів їхніх сусідів — не краще. Бажаючи те-ж, мабуть, запобігти „марнотратству псіхічних сил“ (про що так дбає відносно українців п. Струве), німецька „інтелігенція“, наприклад, відмовляє в народніх національних школах чехам в Відні, полякам — на Познані; чехи — відмовляють в тому-ж полякам в Сілезії та гальмують, поскілько можуть, культурно-національний рух своїх племенних родичів, венгерських та моравських словаків, а поляки вже свою чергою стромляють ломаки в колеса українського руху в Галичині, з повного, очевидно, пересвідчення, що інтереси культури найбільш вигралі-б, коли-б українці асімілювались, але вже не на користь великоруської національності, а на користь національності польської. Оскілько в наведених нами прикладах і взагалі в подібних випадках дісно нищаться інтереси культури — ми вже знаємо з попереднього і на цім місці вважаємо зайвим це вдруге доводити.

Все попереду нами сказане свідчить, що наслідки асіміляції не мають нічого спільногого з завданнями справжнього постуцу, який ставить метою підняття на вищу ступінь культури не окремі одиниці, не окремі класи і стани, а все поспільство. Стас також після сказаного зрозумілим, що осягнути ту вищу ступінь культури кожне поспільство зможе тільки тоді, коли засвоюватиме загально-людські культурні здобутки в своїх національних формах і спричиниться воно розвоюві культури тільки тоді, коли доросте до національної самоідомності.

Висновки, зроблені нами в кінці першої та другої частини цієї росправи, дають цілком певну відповідь на порушене на вступі питання про те, котрий з ворогуючих таборів асіміляторів та прихильників національних відродженнів справді є поступовим і по праву може вважати свою працю — працею в інтересах культури. Ми бачили, що ігнорування, а тим більше поборювання національних елементів, гальмує поступовий рух, що асіміляція забиває джерела, з яких живиться загально-людська культура і, що з винародовленням (денаціоналізацією) того чи іншого поспільства — людськість позбавлюється орігінальної творчої культурної сили.

Наш загальний висновок про значіння національного момента в культурній творчості і життю такий:

шлях до загально-людського лежить кріз національність, а не через неї чи побіч неї.

З біжучого життя.

† Пам'яті Якова Миколаєвича Шульгина.

(1851—1911 р.р.).

14 листопада 1911 року в Київі, після тяжкої недуги, помер український учений і громадський діяч старшого покоління Яків Миколаєвич Шульгин, відомий своїми цікавими працями про бурхливі часи гайдамацького повстання на Україні.

На світ народився Яків Миколаєвич 19 лютого 1851 року. Освіту здобував він в Київі—спочатку в другій гімназії, а потім в університеті на історично-філологичному факультеті, закінчивши науку року 1874. За молодих вже літ ми знаємо Якова Миколаєвича свідомим і активним членом українського громадянства. До тих же „юних днів, днів весни“ його життя належить і той великої громадської ваги вчинок небіжчика, за який дуже влучно прозвано було його „евангельським юношою“: глибоко і широко перенявши політичними і громадськими поглядами М. П. Драгоманова, д. Шульгин без вагання оддає на допомогу „Громаді“ і іншим українським женевським виданням майже всі свої кошти—що має бути менше ніж 12000 карб.

Сказано, що „раз добром налите серце в вік не прохолоне“. І справді, серце Якова Миколаєвича не прохололо і не розгубило палких молодечих пориваннів та гарячої юнацької любові до правди і добра, до рідного народу і безталанної України,—не розгубило їх на тернистій дорозі, серед дуже тяжких обставин. А обставини його особистого життя й справді таки були тяжкі: „бичи и скорпіоны“ російської дійсності не минули молодого ідейного працьовника, щирого борця за кращу долю рідної країни. Згадаємо тут такі етапи з життя Якова Миколаєвича, як тюрма, заслання і, врешті, наслідком їх, заказану дорогу до педагогичної діяльності. Так, Шульгин, котрий дуже любив дітей і завше мав уяву, як про особисте щастя, про змогу в їхніх душах сіяти „разумное, добroe, вѣчное“, довгий час мусів служити за бухгалтера в банку... І бажання його почали здійснюватися тільки з року 1899, коли, нарешті, Яків Миколаєвич одержує посаду вчителя спочатку в приватній гімназії Валькера, а потім і в першій державній гімназії, де і працював аж до самої смерті.

Але праця в банку та в російській школі не могла цілком задовольнити Якова Миколаєвича. Таке задоволення йому дати могла тільки робота на користь української справи, української науки. І справді, він бере участь в українському громадському житті, його ім'я ми бачимо серед членів „Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“ і „Київського Наукового Товариства“.

Історія України,—а особливо часи гайдамацьких повстаннів,—дуже цікавили Якова Миколаєвича. Після небіжчика лишилося чимало історичних праць, які дозволяють зарахувати його до наукової школи В. Б. Антоновича. З наукової і літературної спадщини Я. М. Шульгина згадаємо: „Очеркъ Колівщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ годовъ“, (цию працю маємо і в українському перекладі). „Правда о Колівщинѣ польского историка Корзона“, „Павель Полуботокъ, полковникъ черниговской“, „Україна після р. 1654“ і др. В „Світлі“ особливо належить згадати невеличку роботу Якова Миколаєвича з історії школи на Україні: „Нѣсколько данныхъ о школахъ въ Правобережной Украинѣ въ половинѣ XVIII в.“ Статті та дрібні замітки небіжчика друкували: „Кievская Старина“, „Записки Наукового Товариства ім Шевченка“, „Кievskий Телеграфъ“, „Заря“, „Правда“, „Русская Мысль“ і ін.

Завше ми знали Якова Миколаєвича людиною великої щирості, сердечності і чулости,—людиною, що не мала й зерна неправди за собою. В відносинах до людей у небіжчика панувало те, що Нічше назавав *das Genie des Herzens*. І виразніш усього ця риса проступала в його стосунках з малими хлопцями, своїми учнями. Нам особисто довелося в гімназії вчитися історії російської літератури у Якова Миколаєвича, і ми пам'ятаємо, яким внутрішнім вогнем була зогріта його пристрасть, навіть занадто пристрасть мова. Він любив нас і любив те діло, якому служив. І почувалося, що й тут, як за молодих літ в справі допомоги М. П. Драгоманову, він лишився тим самим „евангельським юношем“, і тут він давав все, що було у нього, все до останку... І тут, в такому умінні oddati всього себе справі добра і любові, була справжня велика внутрішня сила цієї маленької, сухорявої, тендітної і з виділу такої безсилої людини...

Нехай же буде пером рідна земля незабутньому Якову Миколаєвичу, чистій і хорошій людині і чесному громадянинові!

П. Е. Т—ро.

Шкільне питання у Вінницькім повітовім земстві.

Від 8-го до 13-го жовтня у Вінниці відбувалося перше чергове повітове земське зібрання. На обмірковування зібрання повітovoю Управою було заготовлено 102 доклади крім обрахунків прибутків і видатків на 1912 рік. Всі ці доклади зібрання обміркувало і здебільшого ухвалило. Кардінальними докладами, більш-менш детально обробленими, треба призвати доклади про народну освіту, і земські збори, кажучи одверто, найбільше часу й уваги присвятили обміркуванню цих докладів. Таке відношення зібрання виникло насамперед від великої вартості самого питання про народні школи, а вдруге через те, що на цім питанні зустрілись дві течії, два протилежних світогляди. В велику честь для повітового зібрання, воно не визначило себе в стані „гасителей світла і захисників мракобісія“.

Як було видно з докладів Управи, загальне становище народної освіти в Вінницькім повіті досить сумне. Всіх дітей шкільного віку в повіті лічиться 19113, а в дійсності в школах тепер вчиться всього 10145; се б то виходить, що трохи не половина дітей не попадає в школи через брак місця в них, а в де яких місцях—через брак самих шкіл, бо в 18 селах немає жадної школи.

Істнуючі школи взагалі далеко не відповідають свої меті і завданням. Всіх шкіл в повіті 165; з них 60 міністерських, і 105 церковно-парафіяльних; в перших вчиться 4401, а в останніх 5744. Виходить, що діти селян проходять переважно через церковно-парафіяльні школи. А з докладів Управи, з котрими земські збори цілком згодились, визначено було ясно, як мало відповідає церковно-парафіяльна школа навіть тим обмеженим завданням, котрі призначенні народній міністерській школі.

Помешкання в церковно-парафіяльних школах взагалі небудатні і тісні, холодні, вільготні; єсть такі, де на чоловіка приходиться 0,15 куб. саж. повітря. Кватирі вчителів також невідатні, і Управа в своїм докладі визначає, що багацько церковно-парафіяльних шкіл зробились джерелом ріжноманітних хвороб для вчителів і учнів. Саме діло вчення в цих школах стоїть дуже кепсько. Один член від земства, що приймав участь в екзаменаційних комісіях в 6 школах з 14, в котрих він бував, каже, „що ученики подготовлены слабо по закону Божию, русскому и церковно-славянскому яз., а по арифметикѣ очень слабо“; приблизно так само каже й другий член від земства, котрий був на екзаменах в 11 школах. Управа в своїм докладі визнає, що школи церковно-парафіяльні взагалі ні крихти не піднімаються над школами грамоти, і „что дѣло народного образованія въ нихъ стоить ниже минимальныхъ требованій, предъявляемыхъ даже программой этихъ школъ, утвержденной св. Синодомъ“.

Дуже цікаво до цього додати, що церковно-парафіяльні школи існують майже цілком на кошти земства, а саме: земство дає 31728 карб. на 107 шкіл, а св. Синод тільки всього 2470 карб., при чому 80 шкіл церковно-парафіяльних відбирають кошти тільки від одного земства. Отже видаючи 90% всіх коштів на церковно-парафіяльні школи земство не мало ніякого впливу на самі школи: воно було „благороднимъ зрителемъ“, а повновладним хазяїном в цих школах було духовенство. Не рахуючись з такими видатками земства на церковно-парафіяльні школи, повітовий відділ Епархіальної Шкільної Ради ввійшов з проханням до першого повітового земського зібрання значно збільшити видатки земських коштів на церковно-парафіяльні школи; він прохав підвищити видатки з 31728 карб. до 58703 карб., се б то збільшити на 21975 карб. Це домагання духовенства не мало жадного успіху; навпаки,—земські збори, маючи на увазі той сумний стан церковно-парафіяльних шкіл, який був визначений в докладах Управи і який підкреслювався в промовах багатьох гласних на засіданнях земства, постановили: в 1912 році відпускати на церковно-парафіяльні школи 31728 карб. при таких умовинах, щоб цей

кредит признавати умовним в тім розумінню, що він може бути, по постанові земського зібрання, зміненим або зовсім скасованим. Така умова—дійсне *memento mori* для церковно-парафіяльних шкіл. Крім цього, земські збори затвердили і такі пункти докладу Управи, щоб тим кредитом, який призначено на церковно-парафіяльні школи, керувала сама земська Управа, щоб вчителі назначались йувільнялись тільки повітовим відділом Спархіяльної Шкільної Ради при необхідній участі членів від земства і що земство буде мати постійний догляд через своїх представників в тій такі Раді за станом самих шкіл і навчанням дітей. Земські збори під впливом докладів Управи та промов самих гласних пішли і далі в справі поліпшення народньої школи: вони визнали дуже бажаним об'єднання всіх початкових шкіл в одній шкільній раді і приєдналися до постанови московського загальноzemського з'їзду, щоб всю справу народньої освіти було передано в руки земства, а державній інспекції належало б тільки право догляду за закономірністю в керуванні навчанням та вихованням.

Такі постанови земських зборів було виконано не без боротьби: на засіданнях палкі промови в оборону церковно-парафіяльних шкіл виголошувались не один раз з боку представників від духовенства, о. Рудіча, та гласних д.д. Еленева і Піхна. Ці апологети церковно-парафіяльних шкіл загрожували і радили зборам не чіпати цих шкіл, бо тільки в них ніби-то дается дітям справжнє виховання, в християнській напрямку; руйнування цих шкіл, на їх думку, безперечно зворушить і сами підвалини державного життя, історичні традиції будуть занехаяні; наводились ще й інші, звичайні в таких випадках, докази. Але ця оборона церковно-парафіяльних шкіл не зробила ніякого враження, і о. Рудіч рятуючи своє становище, яко представника духовенства, подав на прикінці зборів свою особливу думку проти постанов земських зборів; до його думки приєднались д.д. Еленев і Піхно. Крім кредиту в 31728 карб. на церковно-парафіяльні школи, збори затвердили кредит в 26300 карб. на міністерські школи, до якого міністерство додає ще 32886 карб., а всього разом на 60 шкіл з 85 комплектами 59500 карб.

Далі збори ухвалили клопотатись про загальну початкову освіту в народніх школах Вінницького повіту, про т.зв. шкільну сіть. Щоб дати змогу всім дітям шкільного віку бути прийнятими до школи, треба до існуючих і тепер 207 комплектів в 165 школах додати ще 220 комплектів, лічучи по 50 учнів і по 1 вчителю на кожний комплект. Через Державну Думу вже пройшов закон про загальне початкове навчання для всієї держави, по якому загальне навчання на протязі десяти років мусить бути всюди по державі виконаним. Відповідно до цього і Вінницьке земство постановило що-року, починаючи з 1912-го, відкривати по 22 нових комплектів. Для цієї справи земство ухвалило на 1912 р. кредит в 15400 карб. на удержання цих нових шкіл, при чому земство дає 6820 карб., а казна решту—8580 карб. На будівлю і обладнання цих нових шкіл земство асігнувало на 1912 рік 17600 карб., і затвердило звернутися в Міністерство Народньої

Освіти з проханням асігнувати 44000 карб. запомоги й 26400 карб. позички на 20 років для цих таки нових шкіл. Таку постанову зроблено було згідно з законом 22 червня 1909 р., по котрому з державних коштів буде видаватися на будівлю школи запомога в розмірі половини вартості всього помешкання школи, що й позика з 3% на 20 років в такім розмірі, щоб вона разом з запомогою складала $\frac{4}{5}$ вартості всього помешкання школи.

Підраховуючи тепер всі видатки, які земство асігнувало на 1912 р. на сами тільки школи, виходить суна в 106628 карб. на удержання шкіл і 88000 карб. на будівлю їх, себто 34% всього бюджету земства; але власні кошти самого земства виносять суму тільки в 82298 карб.

Земські збори не могли обмежитись постановами в справах тільки самих шкіл, розв'язуючи питання про загальне становище народної освіти в повіті. Перед очима земців мусіли необхідно встать малюнки тієї страшної темряви, яка панує в юди по селах, і з якої вийти на Божий світ сам собою сельський люд не може. Маючи на увазі практику старих земств, як московське повітове й інші і вінницьке земство не могло знектувати питання про так зване позашкільне навчання. Земським людям і в нашій місцевості добре знайоме з'явище „рецидива безграмотності“ з одного боку, і брак в селах жодних просвітніх інституцій, як, наприклад, читалень, бібліотек і т. и. з другого. І користуючись прикладом інших, старих земств, наше земство зробило кілька кроків і в напрямку розвязання цієї дуже пекучої справи. Земство затвердило кредит в 1500 карб. на відкриття 10 бібліотек-читалень, 500 карб. на 10 книжкових складів,—50 карб. на кожний, 150 карб. на нагороди завідуючим складами—по 15 карб. кожному, 300 карб. на нагороду регентам найкращих сельських хорів—кожному по 25 карб., 200 карб. на видання популярних брошур і 100 карб. на ремонт чарівних лихтарів, котрі буде передано земству Попечительством Народної Тверезости. З суми в 100 карб., яку призначено на бібліотеку, постановлено 10 карб. тратити на купівлю нот.

Виходить, що взагалі на справу позашкільної освіти земство призначило всього 2550 карб. Легко зрозуміти, що для такої пекучої і особливої вартості справи така асігновка дуже і дуже мізерна. І сама Управа в своїм докладі підкреслює, що фінансові обставини не дають Вінницькому земству спромоги розвинуту ширше і глибше стан організації позашкільної освіти, як це роблять старі земства.

Ми скажемо від себе, що початок, зроблений в цій справі земством, добрий і що сельська людність скаже велике спасибі земству і за ці невеличкі кроки.

Наприкінці ми мусимо сказати, з великим жалем, що земські збори ні разу не зупинилися на обміркуванню питання про мову в початковій школі. Правда, в докладі члена Управи по народній освіті говорилось, як про велику хибу нашої початкової школи, про брак навчання рідною мовою; але такі пункти докладу були цілком відсунуті комісією, що переглядала доклади раніш,

ніж вони вносились на обміркування членських зборів, а земські збори сами від себе так і не підіймали цього питання.

М. Віл—кий.

Учительська анкета на Полтавських курсах.

В додаток до того, що було вже сказано про полтавські учительські курси в 2-му ч. „Свіла“, використовуємо ту анкету, яку було зроблено між учителями на курсах. Вона почасти освітлює становище полтавського учительства й його деякі погляди на освіту. На жаль, з чотирьох сотень курсистів дали одповідь на анкетні запитання тільки 221 ч.; цікаво, що жінки одгукнулись в значно більшому числі (85 учителів і 130 учительок). Пануючим віком серед них був 21—30 р.—67%, 14% були молодші—од 21 р., 13%—старіші 31—40 р. і 6% були старіші за 40 літ. По своему освітньому цензуві 53%—закінчили навчання в нижчих школах і спеціальну підготовку дістали на двухлітніх педагогичних курсах. Другі учителі й учительки пройшли курс учительських семинарій та жіночих гімназій. Коло свого діла 52% працюють не більш 5 літ, але були й такі, що працювали 25 літ—(3%) й більш—(3%). З цього ми бачимо, що на курсах було зовсім свідоме учительство, добре ознайомлене з шкільною справою. Й на запитання анкетних листочків, через що учні початкової школи на Полтавщині так кепсько розуміють шкільну науку й не можуть її подужати за 3—4 роки навчання, ці досвідчені учителі й учительки великою більшістю (159 анкет) далі одповідь: учні не засвоюють шкільної науки й дуже швидко її забувають через те, що вони не розуміють ані мови, якою проводиться навчання, ані тих підручників, що складено незрозумілою для них мовою, й що ввесь курс сучасної народної школи не пристосовано до життя учнів. Ця заява має велике значіння, бо це є голос того, хто близче всіх стоїть до справи. По гонорару своему—93% мають по 360 карб. на рік, і тільки 6% мають по 400 к. Не зважаючи на такі невеликі грошові засоби, 73% всіх учителів виписують журнали й часописи. С. Р.

З Кролевецького повіту.

Тільки три роки тому,—як Кролевецьке повітове земство постановило завести в повіті загальну освіту. Термін для додержання цієї справи воно поклаво 10 років. Ще до постанови зібрання на повіті було біля півсотні шкіл, але школи ці будувались ще за старих часів сельськими громадами, були тісні, без роздягалень і більшість з них через свою давність од вітру валилась. До того-ж ще ці школи тільки недавно стали утримуватись на земський кошт, бо раніше утримування їх лежало на сельських громадах. Цей час добре дався в-знаки учителям: громади мало розуміли значіння школи, тому примушували школярів платити гроші на паливо, або приносити дрова з собою; не всі мали зможу приносити, і учитись доводилось в нетопленій хаті. Наприклад,

в селі Іванькові був такий час, що перш, ніж почати вчиття, учитель у повстяниках та пальто, а школярі у кожухах та юпках сиділи, чекаючи, поки в школі од духу потеплішає.

І ось тепер, після постанови земського зібрання, ці школи з часом мали зникнути, а матомісць з'явиться нові, світлі школи, з розлягальними, з квартирою длячителя. Ластівкою того, що це станеться і станеться незабаром, були ті школи, що будувались вже після постанови земського зібрання. Справою будови порядкував член управи А. Савицький, який широко взявся за працю, виробив шкільну сітку, іздив в Петербург, щоб відправити запомогу на будову і втримування шкіл. Справа йшла на добре. Та не так склалося, як ждалося. Несподівано трапилася пригода, що на деякий час спинила корисний хід справи. Чєргове земське зібрання не згодилося з проектом Савицького будувати школу в убогому селі, та постановило вибудувати школу на хуторі, що насадила землеустроїтельна комісія. Савицький, почуваючи свою правоту та хибність думки земського зібрання, зрікся посади. І ось з того часу справа почала провалитись млявіш. Председатель управи велими обтяженими іншою працею, а з членів управи нема такого другого, щоб міг провадити цю справу, до того ж ще зібрання чомусь не обрало заступника Савицькому — і закінчилось це все тим, що запомогу на шкільну будову 1911 року одержано тільки в другій половині року, і школи почали будуватись значно пізніше. Нарешті справа з учительськими посадами і з управи і з педагогичної ради фактично перейшла до рук інспектора початкових шкіл. А інспектор не стільки цікавиться педагогичною справою, скільки політикою. По всіх школах він вимагає великоруської вимови, не зважаючи на те, що сам добре не вміє вимовляти по-великоруському. Одній „заслуженій“ учительці інспектор зробив „добру проборку“ за те тільки, що учителька зверталась до школярів (і добро-б у школі, а то по-за-школою) українською мовою. До таких страшних звісток інспектор наш пильно прислухається і школи такі частенько одвідує, тоді, як інші сподіваються інспектора по піврока і по цілому року, а його нема.

В селі Мельні попечитель школи захотів „викурити“ учительку, а для того, щоб результат був певніший, купив на дрова для палива цямрину з старої криниці, і справді, дрова викурювали добряче. У хаті стояв страшений холод, сніг — по кутках, по вікнах, особливо у кухні, бо рами були одинарні та ще й не поскліті, і поратись біля печі учителькам доводилось у кожухах. Довго сподівались учительки, що ось-ось прийде інспектор і на власні очі побачить, що то за школа. Та що інспекторові? це не українська мова, можна трохи почекати. І чекали учительки, довго чекали, поки зовсім потепліло; вже й журавлі з вирія повернулись, тоді й інспектор завітав до школи, позирнув та й поїхав, призначивши школу більш-менш задовільняючою вимогам гигієни. І стойте та школа і до цього часу, нагадуючи учителям про „исправительное отде́ление“.

життєві підходи та методи викладання, які відповідають сучасним тенденціям освіти та підготовки фахівців для розвитку науки та промисловості в Україні.

Шкільна хроніка.

★ Курси ім. М. В. Ломоносова в Київі. Шкільна комісія обмірковувала питання про відкриття педагогичних курсів ім. М. В. Ломоносова; для цього городська управа повинна асігнувати до кінця цього року 300 к. та внести в роспис на 1912 рік 500 карб. Щоб дізнатись, коли найзручніше впоряджати курси та які науки читати, комісія думає зробить анкету між учителями. Багато з професорів вищих шкіл згодились читати на цих курсах лекції. Цим шкільна комісія думає вшанувати пам'ять 200-ліття народження М. В. Ломоносова. (К. Пч.)

★ Нове просвітне товариство. У Бердянську д-й А. Дерменджієв склав проект статуту „Фребелівського т-ва в Бердянську“, яке має тут заснуватись. В цьому проекті визначена така мета т-ва: а) підняти духовно моральний рівень дітей обох полів, які застаються без догляду—без ріжниці віри, національності та походження; б) привчати дітей до праці, давати їм можливість вивчитись ремісництва, помогти їм бути здоровими і корисними для суспільства; с) допомагати розширенню їх розумового світогляду, оздоровленню та фізичному розвію, і д) шукати їм працю. А для цього треба відкривати дитячі ясла, садки, школи грамоти та доми праці... Користуватись ними мають всі безплатно.

★ Пам'ятник вчителеві. З села Григорівки, Олександровського

повіту, на Катеринославщині, повідомляють, що в тому селі мають ставити надмогильного пам'ятника-монумента земському вчителеві, піонерові народної освіти в олександровському повіті—Iвану Івановичу Чайкину, що прослужив вчителем в повіті 30 років і з'осібна в нашому селі 20 років. Почав він служити ще за часів барона Корфа. Своєю лагідною вдачею небіжчик прибав собі велику привильність людей. Бувши його учні, вийшовши з селянства, вчилися і вчаться в середніх та вищих школах. Багато вийшло на народніх вчителів. 18 січня повітове земство присяло до школи портрета покійника з дозволом повісити в школі. Тоді ж почалось збирання жертв на пам'ятник. Досі зібрано 225 карб. Вмер д. Чайкин 21 іюня минулого року.

★ Прояв національної свідомості. Недавно трапилася в станиці Старолеушківській, на Кубані, подія, яка свідчить про досить високий розвиток національної самосвідомості серед рядового козацтва на Кубанщині. Попечительство старолеушківської станичної школи хотіло свою школу присвятити пам'яті І. Тургенєва, назвавши її „Тургенівською“. Про це було складено відповідну постанову, передано на розгляд станичного складу. Але сход не згодився затвердити постанову шкільного попечительства, бо Тургенев, як письменник, невідомий для ко-

заків. Замісць цього, станичний сход постановив назвати свою школу „Шевченківською“ в честь „незабутнього українського“ письменника. Факт величезної ваги. Він свідчить, що національно розбуджений народ уже перестає сліпо йти за своїми теперішніми культуртрегерами.

☆ Недостача шкіл. В Кубанській та Терській областях сотні і тисячі дітей зостаються поза-школою. Особливо не може владнатись шкільне навчання по аулах серед горців, окрім хіба осетин.

За-для навчання 300-тисячної людності з чеченців, інгушів та кумиків мається всього-на-всього 3—4 початкових школи та 2 так званих гірських, хоча потреба в школі безмірно велика. Біда ще й в тім, що при заснуванні шкіл зовсім не рахуються з місцевими умовами, а через те ї існуючі уже инородчеські школи зостаються майже без учнів. Учні тікають, бо не розуміють зовсім російської мови, а вчителі не вміють говорити місцевою мовою.

Останній випадок нарешті звернув на себе увагу, і у Владикавказі відчиняється вчительська семинарія для підготовки вчителів в инородчеські школи.

(Шк. и Ж.)

☆ Прохання семинаристів про навчання в семинарії у-раїнської історії. Спархіяльному з'їздові подільського духовенства семинаристами подільської духовної семинарії подано було прохання про здійснення постанови про заведення в семинарії викладів української історії та історії української літератури, на які що-річно асігнуються гроші, але вчителів не призначається. Про-

хання підписало 513 семинаристів, майже вся семинарія. Єпископ заборонив з'їздові розглядати це прохання.

(Власн. кор.)

☆ Освіта на Полтавщині. Після перепису 1911 року, 18 января, в полтавській губернії було початкових шкіл міністерства народної освіти 1.340, учнів в цих школах 105,071 душа хлопців і дівчат; церковно-парафіяльних шкіл 888, учнів 45,320 душ; вчителів та вчительок в міністерських школах 2.485 (учительок 1.646 душ); на кожного учителя приходилося по 42 учні; в парафіяльних школах було 1.146 учителів та вчительок (учительок 647 душ); на кожного вчителя приходилось 39 учнів.

☆ Асігновки. Рада міністрів затвердила внесення міністерства народної освіти про додатковий кредит в 8.000.000 карб. на потреби народної початкової освіти. За останній час на це було витрачено в 1908 році 6.900.000 карб., в 1909 р. — 6.000.000 карб., в 1910 році — 10.000.000 карб. та в 1911 р. — 7.000.000 карб., а всього 29.900.000 карб.

— Сквирське повітове земство асігнувало на 1912 р. на народну освіту 82.486 карб. 24 коп. В повіті є 12 земських шкіл, з яких 8 двохкласових і 4 однокласових, на 35 комплектів. З нового року земство має отворити ще 4 двохкласових школи.

Гласні-селяне піднімали питання про асігновку грошей на позашкільну освіту.

Збори прийняли проект про влаштування в 1912 році бібліотек та народніх читаннів при всіх земських школах.

— Синод асігнував на церковно-парафіяльні школи Кобеляцького повіту, які увійшли в шкільну сітку, 28,880 карб. на рік. По пирятинському повіту з 1 вересня синод даватиме кошти на содержування третіх учительських комплектів при церковно-парафіяльних школах — Короваєвській, Калужинській та Мокієвській.

★ **Нові вчительські семинарії.** На вчительську семинарію в Ізяславському повіті, на Волині, гласний Полуектов подарував 1 десятину землі, а земство з своєго боку асігнувало 2000 карб.

— Переяславське земське зібрання постановило прохати міністра народної освіти одкрити в Переяславі вчительську семинарію. Для цього городська управа дає 10 десятин землі, а земство зного боку дає на будування помешкання під вчительську семинарію 100,000 карб. з капіталу, що подарував на просвітні цілі поміщик В. Г. Баталін. За зразок прийнято будинок В.-Сорочинської семинарії.

— Миргородське повітове зібрання зробило постанову одкрити жіночу вчительську семинарію в Миргороді, на Полтавщині.

— Балтська дума (на Поділлі) клопочеться перед правителством про те, щоб у городі одкрити вчительську семинарію. Город дає чималий шматок землі і склав фонд для будівлі семинарії.

— В Літині мають одкрити вчительську семинарію.

★ **Проти школи.** В Минську губернську земську управу надійшло прохання од селян с. Донейки. Селяне скаржаться, що їм накидають школу, якої їм зовсім не треба. На все село ледве знайшовся один письменний

селянин, який і росписався на проханні за своїх неписьменних односельців.

★ **Потайна школа.** У Вільні, в будинку, поруч з дитячим притулком, викрито потайну польську школу. Конфісковано катехизиси й граматики. Приют двічі потрущено і потім, з наказу губернатора, закрито. Біля 100 душ дітей одіслано до батьків.

★ **Загальна освіта.** Особлива комісія Державної Ради одклала проект загальної освіти до того часу, поки вправляться з обміркуванням проекта початкових шкіл. Причина цьому — бажання правих забезпечити собі справу з відокремленням церковно-парафіяльних шкіл.

★ **Права вчителів.** Вчений комітет пояснив, що початкові вчителі, які здобули звання вчителів не по екзамену, а на практиці, мають право бути вчителями 2-х класових шкіл тільки після повного екзамену по правилах 1896 року. (Юж. З.)

★ **Вища школа ім. Ломоносова.** Вологодське губернське земське зібрання вдається до вищого уряду з проханням, щоб у Вологді було одкрито вищу школу ім. Ломоносова. (Ш. и Ж.)

★ **Ціркуляр.** Попечитель харьковської шкільної округи видав наказ, щоб під час морозів навчання по школах починалось з 11 годин ранку. Учителі повинні приходити раніше і двері треба одчиняти з ранку.

★ **Майбутній з'їзд діячів позашкільної освіти.** Московське „Общество народныхъ университетовъ“ звернулось до ріжнихъ просвітніхъ товариствъ зъ запитаннямъ въ справѣ зібрання з'їзу для въяснення потребъ позашкільної освіти. Вже надійшло кілько відповідей. Правління думає зібра-

ти з їзд в грудні 1912 року. Для детального розроблення питання про майбутній з'їзд комісія постановила зробити де-кілька за-сіданнів, закликаючи на них представників де-яких місцевих просвітніх інституцій. В виробленню програми з'їзду візьмуть участь і представники петербурзького товариства народніх університетів. (Ш. и Ж.)

❖ Всякі звістки. Комісія Державної Ради, обмірковуючи ухвалений Державною Думою законопроект про початкові школи, значно переробила ст. 3. Урядова редакція цієї статті каже: "Початкові школи мусять відповідати загально-церковним інтересам;" думська комісія до цього додала такі слова: "При чому мусять братись на увагу релігійні, етнографичні та побутові прикмети місцевого люду".

Комісія Д. Р. побачила (праві й члени) в цьому сепаратизм, і більшістю стаття 3 була прийнята не в думській редакції, а в урядовій. (Ш. и Ж.)

— Комісія по народній освіті, обмір овуючи проект про приватні школи, постановила, що мова в цих школах установлюється фундаторами. Ухвалено поправку Алексєєва, що постанова ця не має сили на 9 західних губерній.

— Товариству поширення грамоти між грузинами не дозволено одкрити в селі Корбоула, кутаїської губ., читальні. Причина цьому — заява місцевого пристава губернаторові, що читальня не буде мати читачів, і через те немає потреби її одкривати.

— В Ловичу (Варшавської губ.) закрито комерційну школу. Причиною цього були співи уч-

нями польських патріотичних пісень. (Ш. и Ж.)

— В Баку дирекція народніх шкіл, наперекір бажанню городського управління, наставила в городські школи де-кілька "своїх" учителів. Городська дума постановила не платити цим учителям жалування.

— В селі Хворостинках, саратівської губ., сельська громада постановила закрити школу. Через неурожай дітей розіслали прохати милостиню. (В. Г.)

— Харківська судова палата засудила бувшого сельського учителя Орловського до заслання на поселення за належність до місцевого комітету соціал-демократичної робітничої партії, яка мала потайну друкарню, і за те, що учитель росповсюджував нелегальну літературу.

— Попечитель Московської шкільної округи розіслав ціркуляр про догляд за учнями по за школою. Учням середніх шкіл забороняється виходити на улицю пізніше 8 год. вечора, ходити без дозволу в театр і інш. Помішники класних наставників мають обходити вечорами людні місця і кватирі учнів. По багатьох середніх школах скликано педагогичні ради для обговорення цього ціркуляру.

— У Вінниці з учнів вчительської семінарії (70 душ), городської 4-х класної школи (80 душ) та двох класової городської школи (100 душ) — зорганізовано три потішних роти. На мушту потішних рот городська дума асігнувала 120 карб.

— Міністерство внутрішніх справ послало в раду міністрів проект про впорядження в Петербурзі в 1912 році всеросійської гігієничної виставки. („В. Г.“).

зимівкою, художником іменем (Х в П.) — заслуга художника відмінна, але відсутній підхід до цього, якщо відмінно, то чому не використати її для підхіду до іншої художниці?

Критика і бібліографія.

Новий учительський орган. Петербурзька постійна комісія учительських курсів оце роспочали видавати свій місячник під заголовком „Ізвѣстія Постоянной Комиссії по устройству курсовъ для учителей“. В першому числі редакція роз'ясняє, що це видання має бути цілком присвячено найкращому упорядкуванню діяльності Комісії. Тут друкуватимуться справоздання Комісії, програми намічених курсів, буде обговорюватися сама справа учительських курсів не тільки в Петербурзі, а взагалі для учительства по усій Росії. Але разом з цим „Ізвѣстія“ дбатимуть і про всю справу піднесення самосвідомості учителів, ознайомлюючи їх з літературою цього діла, з урядовими постановами й ціркулярами, подаватимуть рецензії на книжки, потрібні учителям для їх самоосвіти й для кращої освіти їх учнів. Okрім того, редакція має намір робити анкети поміж учителями, щоб як найкраще вияснити усі обставини життя й діяльності учителів початкової школи. Учителі щиро закликаються до співробітництва в цьому хньому органі.

Чимсь світлим, справді товариським, від однієї з цих постанов єднання, яке одне може освітити невеселе життя учителів.

В цьому числі бачимо статтю Я. Душечкіна про організацію „краткосрочнихъ учительскихъ курсовъ“. Він надає їм великої ваги: як би добре ні було з'організовано загальну й спеціальну підготовку учительського персоналу, проте буде потреба час од часу поновляти знання, набіратися нових думок, нового освічення діла, буде завше потреба для учителя побачити людей і самому висловитися й інших послухати. Про цю потребу свідчить той факт, що сила учителів завше збирається коло таких курсів. В Петербурзі їх перебувало за 2 роки 2600 д. Шкода тільки, що уряд ще дивиться на ці курси, як на щось часове, небажане й вони стоять якось по-за межами законів й за дозволом їх доводиться звертатися коли до попечителів, коли до губернаторів, коли до градоначальників, стоючи то на правилах 1875 року (про учительські курси), то на правилах 1907 року, (про курси дорослих) або на законі 4 Березня 1906 року. Так само ще не всі погодились, де краще організовувати курси: де-хто обстоює столиці й величі культурні осередки, де можна мати кращих лекторів й користуватися усікими просвітніми засобами, але інші кажуть, що краще переносити курси в провін-

цію, в ті самі обставини, де школа й учитель існують. Ще не вирішено й якоєві певної програмами цих курсів, але саме життя обстоює здатність двох річних курсів з загально-освітньою й педагогично-практичною програмою. Я. Душечкін гадає, що для того, щоб курси могли задоволити потреби широкого кола учителів, повинно бути три типи їх: краєві (областні), губернські й повітові. Осередками краєвих курсів він визнає Петербург, Москву, Київ, Харків, Одесу, Казань, Саратів, Тифліс, Варшаву, Ригу, Томськ, Іркутськ. Курси повинні мати цілком науковий зміст й давати освітлення нових педагогичних методів навчання й виховання, мати більш загально теоретичний характер. Губернські повинні додержувати такого самого змісту й загального напрямку, але в зменшенному обсягові,— повітові задовольняють здебільшого практичні місцеві вимоги шкільної справи. До широкої організації таких систематичних курсів д. Душечкін закликає земство, й громадянство. Дуже було б цікаво, щоб співробітники й читачі нашого українського органу „Світла“ висловились на сторінках цього журналу з поводу такої загальної організації учительських курсів, висловили свої враження й від провінціальних курсів й від столичних, зазначили б чого бракує тим і другим, чого власне вимагають учителі від курсів, чи згоджуються вони на типи двохрічних курсів, поділених на природознавство (1 рік) й гуманітарні науки (1 рік). Правда, наших читачів не так багато, проте цікаво було б знати їх погляди й звести їх докупи.

В цьому ж таки першому числі „Ізвѣстій“ подається повне спровоздання учительських курсів літом 1911 р. в Петербурзі. Тут подано усі програми лекцій, зроблених екскурсій, виставок, усія картина курсів. До неї додано цікаву статистику курсистів: їх усіх було 1456 д. (а в 1910—1218 д.), з них 1384 уплатили усю плату—10 карб. за лекції. Прибуло їх з 77 губерній, більш усього було з Новгородської губ.—168, найменш з Манчжурії—1, з Сир-Дар'ї й Кари по 1, але самі вже ці географічні пункти виявляють, що на ці курси справді з'їжаються з усього простору Росії. З українських губерній набралось 204 учителів,— більш усього з Таврії—65 ч. і з Катеринославщини—41. Але не всі вони були українцями, бо в статистиці національного поділу учителів на курсах—українців налічено тільки 66 ч. навіть білорусів більш було—69, хоча самих учителів з Білорусії було 111. З боку родинного становища, 92 5% учительок були незамужні й 76% учителів—нежонатих. Що до віку, то більшість—269 учителів й 343 учительок були 21—25 літ. Більшість курсистів не належала до забезпечених матеріально людей, бо найбільш—712 д.—було таких, що одержують жалування 300—400 карб. Що є втішного в цім спровозданні, то це те, що земства, городи, шкільні ради, залізничні шкільні ради й інші громадські організації вже довіряють курсам і присилають учителів на свої кошти—від земств було 254 ч., від усіх інших організацій—81. Можна сподіватись, що ця цифра що-далі зростатиме. Комісія курсів давала запомогу не тільки кватирею, дешевими обідами, але й грошима (на 1109 карб. 119 особам).

Ми детально зупинилися на змістові 1-го числа „Ізв'єстії Комісії“, бо вітаємо в цім органі любого товариша в справі освітлення становища культурних потреб учителів. Але, працюючи коло загально-учительської справи, цей орган, звісно, не може зупинятися на багатьох приватних хатніх потребах. На широкому просторі Росії, щоб краще виявилася складна справа освіти й учительського життя, треба чимало краєвих органів, знайомих з місцевими обставинами справи. Тільки йдучи плече-в-плече краєві й центральні прогресивні педагогичні органи можуть внести в цю справу досить світу й певного розуміння.

С. Р.

Арабські казки. Пер. О. Олесь. Вид. „Лан“ № 9. Стор. 74. Ціна 25 коп. Перед нами перший переклад арабських казок, виданий на російській Україні. Про потребу перекладу мало доведеться говорити, бо висока вартість за-для дитячого читання такого матеріялу, як арабські казки, загально відома. Жодна школільна бібліотека російська не обходитьться без них. Критик Белинський вважає арабські казки матеріалом, що цілком може захопити малого читача. І правда... Дітей не одного покоління ці казки піднімали на крилах своєї чарівної фантазії в недосяжну височину. Не одного молодого читача захоплювали казки чудовою грою прояв, описами таємничих країн, чудесними пригодами і вчинками героїв. Не одна молода душа сповнялась щирим співчуттям до добрих вчинків героїв, і жалем до ріжких „каліфів“, „рибалок“ в їх лихім становищі.

Але не однакові і арабські казки: є між ними більш придатні до дитячого читання, є і мало підходящі. В помічений вище збірник зроблено добрий вибір. Книжка містить дві казки: 1) „Рибалка і заворожене царство“ й 2) „Подорожі Сінбада-Морехода“; остання ділиться на 7 частин. Обидві казки визначаються широким льотом фантазії, ці-авістю, в більшості моральністю вчинків і красою. За винятком хіба нехудожньої і жорстокої картини в другій казці, де велетень—людойд спокійнісенько перед очима моряків жарить живцем одного з їх товаришів і тут же упітває цю страшну вечерю.

Тепер що до мови перекладу... А на неї головним чином ми і думаємо звернути увагу.

Поки немає в нас своєї школи, треба яко мога менше вживати літературних слів в дитячих книжках, бо ростлумачити наші літературні вирази буває нікому. А незрозумілість книги може і надалі відбити охоту до читання свого рідного. Зважаючи на це „Арабські казки“, на нашу думку, з поспіхом можна дати дитині старшого віку, яка хоч почасти знайома уже з українськими книгами, бо мова в багатьох місцях літературна. Ми згодні з тим, що переклад, а не переробка „казок“, не може обйтись без літературних форм, але, на нашу думку, де-що можна було б сказати простіш, висловити народниую мовою.

Переклад нагадує иноді підстрочник, через те і речення попадаються невдалі, навіть малозрозумілі. Напр. „і я побожився

так, як тільки божаться іноді, убить кожного, хто мене випустить з моєї тюрми". „Як мені не тяжко про своє нещастя, але я роскажу тобі“.

От де яких реченнів по складу занадто пахне русизмом і чужим українській мові духом, як напр.: „і ось я накуповую товару і їду...“ Багато б можна виписати окремих слів або зовсім російських, або змінених російських, які можна б з користю замінити чистими українськими. Наприклад; починивши (полагодивши, полатавши) сітку, напівросчинені двері (одхилені двері), поблизгла (покропила) водою, прохолодний (свіжењкий) вітерець, по берегу (на березі), на арабській мові (арабською мовою), плили (плывли) по морю, топнув, поповз, очевидно, торговець. Гарно було б зробити простішими такі, наприклад, вирази, як: коштовна річ, людські контури й інші. Дивним буде за для малого читача: як це такого вельможного пана, як каліф, доля занесла у „курінь“, де він і оселився хоч і не на довгий час зо всім почтом. Ми догадались, що „курінь“ в даннім разі вжито замісць російського „шатель“, але коли так, то треба було б перекласти „намет“ або „шатро“, бо в куріні (по рос. „шалаш“) живуть тільки баштанники.

В книжечці мало підстрочних пояснення, (здається, тільки одно), хоч поясняти є що, як з своїх так і з чужих слів. Бажано було-б пояснити такі слова і вирази: каліф, єдвабне убрання, альтанка, статуя, водограй, берло, трунок, тубольці, сандал, чалма.

Добрим було б уникати в дитячій літературі і таких виразів, як: віднагородити, росчарувати, оточений та інших.

Крім того, бажано було-б, аби наші видавництва зійшлися на чомусь одному що до правопису дієсловів на „ся“. Наприклад: научувати ся—вкупі чи нарізно? А також „є“ чи „я“ в словах: камінн^є, убран^є, нещаст^є. В приведеній брошюрі пишеться так і так: каяття і каятте.

Шкода, що видавництво „Лан“ за прикладом „Часу“ не подає на обгортках вказівок про читання книжок, написаних фонетикою,

Але ми певні, що читач захопиться змістом книги і зазначені вище дефекти матимуть мало значіння. Взагалі ж книжка видана чепурно, друк добрий, друкарських помилок мало помітно. В тексті і на обгортці досить добре малюнки. Ціна ж стоїть 25 копійок. Це не дуже дорого.

Вітаючи тут перший переклад „арабських казок“, яко коштовний вклад в нашу убогу дитячу літературу, хочеться висловити ще одне бажання: гарно було-б ці казки видавати окремо, ще меншими брошюрами, дешевшими по ціні: все-б таки й наші сільські діти швидче спромоглись на якогось там п'ятака чи трьох-копіечника, бо четвертак за для них велика сума.

Ф. П.

Новини французької педагогичної літератури. Обік з індівідуалізацією виховання й навчання, педагогика, яко наука, вже починає обмірковувати загальні принципи, свій раціональний метод

чи систему, яка б ґрунтувалася на психології й на досвідові усіх тих видатних людей, які стежили й міркували над розвитком дітей і молоді. Цим питанням присвячено нову, дуже цікаву, книжку французького автора Едуарда Реріха: *Філософія виховання* (Edouard Roehrich, *Philosophie de l'Education. Essai de Pedagogie générale* 1910). Автор тримається цілком наукового методу й, висловлюючи свої загальні прінципи, ніколи не забуває, що педагогика, як-ніяк—мистецтво—й залежить від таланту, нахилу й такту вчителя й вихователя, який сам може працювати, тільки рапчуясь з ріжними індівідуальними характерними рисами розуму й серця. Реріх передовсім ставить метою виховання „розвиток енергійної волі, поверненої на добро“, „виробку етичного, постійно-енергійного характеру“. Доходити до цього можна, утворюючи безпосередні асоціації думок і почуття дитини. Навчання мусить насамперед викликати цікавість, тільки зацікавлена дитина справді працює, стежить за думкою вчителя, схоплює нові враження й заховує їх у свідомій пам'яті. Щоб ці враження виховували розум, треба, щоб вони були одно з одним зв'язані, одно одного поширювали й зміцняли. Таке навчання виробляє волеву активну увагу. Ще вчитель мусить довести цю свідому увагу до того, щоб дитина звертала її на саму науку, не вважаючи ані на які нагороди, ані на кари. В такому щирому зацікавленні науковою ховається зерно найкращого почуття, чистого й високого поривання до добра, до правди.

Що до змісту навчання, то Реріх надає великого значіння так званому „родинов'єднню“—себто знайомству з рідним краєм, з його природою й людом, в сучаснім й колишнім житті; він держиться того погляду, що велику силу для виховання свідомості має навчання рідній мові: „школа мусить,—каже Реріх,—навчити дітей розмовляти певно й красно свою рідною мовою, мусить ознайомити учнів з найкращими творами народної поезії“. Далі він дорігає сучасній математиці, що вона занадто схоластична; зупиняється на тій користі, яку б дало більш серйозне навчання співу й малювання. При навчанні наукам Реріх радить більш вживати не синтетичного методу, а індуктивного, в якому панує не авторитет вчителя, а факт, річ, з'явіще, думка і т. і.

Третю частину своєї цікавої книжки Реріх присвячує вихованню морального складу дитини. Дісципліна мало цьому допомагає; вона в школі те саме, каже Реріх, що в державі поліція. Треба, як найменш карати дітей, бо діти дуже вразливі й кара наводить дитину на хитрощі, на брехню, на нещирість; добре теж зменшити висліжування, бо воно ображає чулих дітей; треба краще потурати їм, коли в час одпочинку пустують, щоб вони насакалися, накричалися. З дітьми ніжно кволими не треба побільшувати наукового навчання, а звернути більше уваги на фізичний розвиток, гімнастику, але не доводючи її до спорту. Це все ще не задовольняє Реріха: виховавши увагу, волю, моральний склад дитини, треба ще виховати силу робити добро. Це можливо, коли поставити перед дитиною ясний ідеал, давши їй

цілу низку звичок, нахилів, роспорядок життя, так, щоб воля її виволилася від інстинктів і при всяких обставинах певно йшла до правди, до добра. Оце й вважає Рерих метою раціонального виховання, це той прінцип, на якому кожний вчитель ґрунтует свою діяльність, ставлючи своє навчання в безпосередній зв'язок з вихованням.

Близько до висновків Рериха підходить і швейцарський педагог Дюбуа в своїй книжці „*Problème pédagogique*“ — „Педагогичне завдання“. Париж 1911. Дюбуа ставить своє питання в історичну перспективу: на протязі віків він вияснює, як пройшло 12 типів педагогичних систем, то аристократичних, то демократичних, то занадто філософських, то реалістичних, то таких, що прагнуть єднання, то шукаючих ріжноманітного фільного розвитку школи. Приступаючи до сучасної педагогики, Дюбуа теж бачить в ній ріжні напрямки: демократично-соціальний, науковий, практичний, світський та інш. Розглянувши всі ці напрямки, він зазначає чотири головних фактори у вихованні дитини: сама дитина, її учитель, соціальний осередок й та мета, до якої учитель веде учня. До цього ще він додає вік дитини, її пол, націю, віру, школу. Між першими, два фактори-сталі, це організм дитини й соц. осередок й два вільні — учитель й його мета. Цю мету Дюбуа розбиває на три моменти: ідеал, до якого мета веде, яким методом і яку програму навчання ставити, щоб досягти того ідеалу. Сам учитель мусить до своєї мети теж ставитися дуже уважно; він повинен обміркувати намічений ідеал з філософсько-соціального боку, уяснити собі техничну справу, з боку програми, наукову або методичну справу й ще педагогичну, себ то свою працю, як вихователя.

В книжці чимало філософських міркуваннів за для вияснення, що таке наука, який метод є науковий, що є ідеалом, як виховувати добру волю, як ідею добра зробити не тільки індівідуальною, але раціональною, гармонійною з законами біології, психології й соціології. Не всі думки Дюбуа можна визнати правдивими, але багато є цікавого. Книга Дюбуа має моральне значіння, бо вона викликає учителя свідоме відношення до праці, до великого значіння його щоденної роботи. Важка вона, бо потрібує напруження усіх духовних сил учителя; нудна буває часто, коли вести її професіонально — аби день до вечора. Але нема кращої роботи, коли освітити її високою метою. „Ідеал, каже Дюбуа — то сонце: Тримайтесь його, й ви не впадете в темноту рутіни; держіться сонця, й ваша праця буде художнім виробом, ви будете тішитися кожним промінням, яким вам поталанить зогріти душу вашого учня й освітити його розум“. С. Русова.

А. М. Обуховъ Принципъ единой школы. (Критический очеркъ). Стр. 52, цѣна 20 к. На загально-земськім з'їзді, що відбувся в серпні цього року в Москві, питання про „едину школу“ викликало дуже палкі дебати. Прихильники „единої школи“ зазначали велику відокремленість народніх, городських, початкових комерційних й ін. початкових шкіл від середньої. Цю

ненормальності можна усунути, з'єднавши всі школи так, щоб вільно було переходити з початкової до середньої, а потім і до вищої школи. А для цього всі школи треба об'єднати в 4 концентри: I-й — 4 роки початкової науки, II — 4 роки, що замінять прогімназії, городські школи й ін., III — 3-4 роки, що будуть замінити вищі класи середньої школи й IV — вищі школи.

Такий поділ всіх шкіл на 4 концентри обстоювали видатні педагогичні діячі, що були на з'їзді: М. Чехов, Є. Звягинцев, А. Нечаєв, І. Клюжев, Алферов, Н. Хмелев й ін.

Але більшістю членів з'їзду пропозіцію про єдину школу для всіх було одинуто, а ухвалено внесення А. Обухова, що народня школа повинна мати свої самостійні завдання, і нема чого її робити ступнем до середньої.

Свої погляди на це питання А. М. Обухов і розвиває ширше в вище згаданій брошюрі.

Автор визнає велике значення „єдиної школи“ для всіх, але додає, що така школа могла б існувати тільки тоді, коли-б усі люди не одрізнялися один від одного своїми характерами й природними здібностями. Коди цього нема, то мусим вибирати не тільки різні методи навчання, а й матеріял. Помирити особисті прикмети кожного школяра на першому ступні навчання ще сяк-так можна, а далі ми повинні брати на увагу індівідуальність учня. Тут автор для ілюстрації своїх доказів подає думки про це відомих педагогів — псіхологів Меймана і Біне.

Далі А. Обухов доводить, що єдина школа для всіх, і бідних і багатих, неможлива не тільки з погляду педагогики, а та-кож з погляду соціальних умов життя. Коли заможній може вчитися свою дитину, поки захоче, то бідний зможе посыпати до школи в кращому разу років 8, бо вже хлопчик, чи то лівчинка в 14 років для бідного не аби-який робітник. І таким чином учень спиняється посеред дороги, не одібраний суцільної освіти; він має тільки якісь-уривки знаннів, не пристосованих до життя.

Завше у нас посилаються на „за-кордон“, звідкіль маємо брати приклад для себе, але й там ми бачим, що прінцип „єдиної школи“ не проведено в життя.

Що-ж до Росії, то тут треба мати на увазі народні достатки і політику міністерства. Провести таку складну реформу, як організація „єдиної“ школи для всіх, то ще не по наших коштах. Крім того, ради кількох одиниць з народу, які підуть через середню школу до вищої освіти, нема рації пристосовувати середню школу до початкової, а останньої, тим більш, до середньої. Теперішні гімназії так мало дають своїм вихованцям і так іх калічать, що ми повинні як найдальше обходити їх. І коли ж хочуть народну школу поставити на прогресівних підвалах і з'єднати її з середньою, то це все одно, що бігти за двома зайцями, які біжать в зовсім протилежні боки.

Такі в загальніх рисах докази д. Обухова проти прінципа „єдиної школи“; переказати ж докладно всього змісту брошюри в коротенький замітці немає змоги, але й сказаного досить, щоб-

побачити, яке цікаве питання розглядає автор. Виклад в книжечці не всюди рівний, нема гаразд додержаної послідовності в доказах, з думками автора цілком не можна згодитись, а проте цікавість питання, зачепленого ним, тим не зменшується. І всіх, кого цікавить шкільна реформа, одсилаємо до книжечки А. М. Обухова, одного з найсолідніших опонентів прінципа єдиної школи.

С. Титаренко.

Семейное воспитание. Новый журнал рационального воспитания. 1911.

В Астрахані почав з 1911 року виходити під редакцією лікаря, пані Дернової-Ярмоленко, дуже гарний педагогічний журнал „Семейное Воспитание“. Його цілком присвячено справам родинного, фізичного й морального виховання дітей. Часопис звертається до матірок, щоб звертали більш уваги на своїх дітей, присвячували їм більш часу, пильніш стежили за їх життям (див. „О русской семье“ № 4), зазначає потребу єднання матірок у товариства запомоги одна одній в складній справі виховання дітей („Настоящее и будущее русской семьи“ № 8—9). Провідних думок часопису, на жаль, достоту переказати не можемо, бо присвячене їм число 1-ше було конфісковано. Часопис ведеться з-де-більшого лікарями, звертає чималу увагу на фізичне випестування дітей; в числі 2-му подано дуже цікаву таблицю, по скільки й що повинна Істи дитина в ріжні роки життя. Виходить, що за-для дитини 2—3 літ треба давати на день не більш 1700 грамів, 3—5 л.—1400 гр. 5—7—1700 гр., 8—11—1800 гр.; сіставу треба давати таку, щоб в ній було: за для дитини 2—3 літ: білків—52,9; жиру—44,3; углеводів—95,9; з зростом дитини все те збільшується; углеводи ростуть в такій прогресії: 95,9—139,3—211,1—240,9. Сіставу зазначимо на найніжніший вік—2—3 літ: молоко, котлетка, кашка, білий хліб, компот, юшка з крупами, яйце, печене яблуко, сухарь, макарони. М'ясо раюти давати не більш одного разу на день, а більш овошу; даеться порада не силувати дітей їжою, бо здоровя дитина завше буде Істи з охотою.

Звертає увагу „Семейное Воспитание“ на психологію дитячого віку: пильно стежить за всякими рефератами, які читаються по ріжніх товариствах вчителів й вихователів, дає чимало рецензій на книжки педагогічні й дитячі, і взагалі робить враження широ захопленого своїм ділом, розумного педагогичного органа. Вітаємо нового товариша по провінціальній педагогічній журналистіці.

С. Русова.

М. Пловако—Про Маркіяна Шашкевича й відродження галицьких українців. Видавництво ім. Бориса Грінченка, № 2. Стор. 31 ін. 8⁰. Харків, 1911. Ціна 7 коп. Молоде харківське видавництво ім. Бориса Грінченка випустило оце вже другу книжечку своїх виданнів, першу присвятивши життєписові свого патрона. Друга книжечка, про Маркіяна Шашкевича, вийшла дуже до речі, бо під час так званих Маркіянових свят конче треба було дати нашому селянству популярно написані відомості про апостола галицької України. Закордонні видання, а надто популярні, у

нас на жаль дуже мало росходяться, й доводиться іноді на-ново робити ту роботу, що за кордоном давно вже зроблена. Може це й не економно, та нема чим тут зарадити, аж поки не заведеться інтенсивнішої циркуляції й жвавішого обміну виданнями по цей і по той бік кордону.

Книжечка д. Плевако дає живий образ цільності Шашкевича на фоні громадського життя в Галичині. Починається невеличким розділом „Про минувшину Галичини“, в якому коротенько оповідається про історичну долю цієї частини Української землі аж до XIX в., коли вона так занепала була з національного боку. Ширше росказує д. Плевако про відродження Галичини, поставивши в центрі його, як і треба було, цікаву постать Шашкевича. Про життя Шашкевича оповідається в книжечці з любов'ю, автор уміє зігріти своє оповідання тим ширим почуванням, яке надає колоритності давнім часам, вдихає душу живу в сухі події, надаючи їм цікавости й для сучасної людини. Не обійшлося, правда, й без деяких прогріхів, що залежать може од незручного користування матер'ялом. Так, на сторінці 9-тій оповідає д. Плевако про занепад національного життя в Галичині, що дійшов коло 1830 р. найвищого ступіння, і потім ілюструє цей занепад так: „в університеті Львівському хоч і дозволено було навчати українських студентів рідною їхньою мовою, проте навчителі ніяк не могли одвикнути од старої, зовсім мертвої, церковної мови, котрою йшла вся наука й писалися всякі книжки“. Тим часом, як відомо напевне й авторові, так звані „руські вклади“ в Львівському університеті зникли далеко раніше, ще на початку віку, і звязувати цю подію з 1830 роком значить нехтувати історичною правдою. Такий же анахронізм знаходимо й на ст. 12 (вираз про „попів та хлопів“ належить пізнішим часам). Стріваєш й деякі неясності,—напр., на ст. 22-ї сказано про поляків у семинарії, що вони здобули „від уряду таку велику прыхильність та ласку, що їм було доручено порядкувати всіми справами українськими“ (?).

Д. Плевако, очевидно, не випадково зайняв свою постать у нашій популярній літературі, тим то зазначаючи позитивні сторони його праць, конче треба звернути увагу й на негативні, тим більш що останні належать до таких, яких досить легко можна позбутися. З таких хиб найдужче кидається в вічі абстрактний спосіб думки, що вельми шкодить у популярних писаннях, та деяка непопулярність вислову, що проривається місцями. Автор іноді ніби забуває, що його читатимуть люди, цілком незнайомі з темою, і що для них треба не тільки слова зрозумілого прибрати, а й додержувати яко мога простішого, конкретнішого способу оповідання, уникаючи тих натяків та шаблонів, які освічена людина з одного слова розуміє, але які порожнім звуком лунають для неосвіченого селянина. Напр., фраза „німці в Австрії є, так звана, пануюча нація, як от в Росії москалі, тому й мова державна там німецька“, цілком натуральна в устах інтелігента, буде, думаю, незрозуміла для селянина, якому б треба не на самих

прикладах вияснити, що то таке „пануюча нація“ або „державна мова“. Не завадило б писати в популярних творах і коротшими, простіше збудованими, фразами, бо занадто велика літературність вислову теж часто не дає недосвідченій в техніці читання людині гаразд зрозуміти зміст прочитаного.

Ці дрібні хиби не зменшують, певна річ, загальної вартості книжечки д. Плевака, написаної взагалі тепло, з розумінням справи й видимим популяризаторським хистом. Позбувшись зазначених дефектів, автор може виробитись на користного популяризатора, а цього тільки й можу йому побажати, як і успіху симпатичному видавництву на обіграному ним шляху.

С. Є—мов.

Іншаки що обійтися з мальюнками, єдати їх за півночі та півдні від
Київської області, але вони є відомими в Україні та за кордоном. Іх
застосовується виникненням сільського будинку, який відомий
іншою інформацією, іншою місцевістю. Вони є відомими в Україні та
за кордоном.

Повідомлення.

Не раз доводилось чути нарікання на те, що ані в продажу, ні у просвітніх інституцій не можна дістати малюнків (діапозитивів) для чарівного лихтаря на українські сюжети, коли тим часом потреба в них єсть чимала. Щоб допомогти тим, хто власновує прилюдні читання про Т. Шевченка, контора „Світла“ дає в позиції, не беручи за це ніякої плати, малюнки фарбами на склі до творів Шевченка та його життепису („Тарас Шевченко“ С. Єфремова, видання Київської „Просвіти“).

Зараз в конторі „Світла“ є один комплект таких малюнків:

До біографії:

1. Хата Шевченкових батьків.
2. Шевченко малим, з сестрою.
3. Чумаки.
4. Шевченко в Енгельгардта.
5. Портрет Брюлова.
6. : Жуковського.
7. : Шевченка в молодих літах (автопортрет).
8. Академія.
9. Оренбурзький степ.
10. Шевченко москалем.
11. Шевченко одвідус сестру.
12. Портрет Лікері.
13. Шевченкова могила.
14. Портрет Шевченка.

До творів:

1. Переображення.
2. Сон.
3. Несуть пани осаули козацьку зброю.
4. Смерть чумака.
5. Мені тринадцятий мінав.
6. Вибори гетьмана.
7. Думи.
8. Гамалія.
9. Вечір.
10. На Великдень.
- 11—19 Катерина.
- 20—24. Наймичка.

Замовляючи ці малюнки, треба конче зазначати, на який саме день вони потрібні, бо контора „Світла“ може позичати їх тільки на 3 дні (не рахуючи сюди часу потрібного на пересилку туди й назад). Пересилка з Київа й назад коштом того, хто замовляє малюнки і, висилаючи їх, контора „Світла“ буде накладати плату за пересилку й пакування. За попсовані або побиті малюнки контора братиме по 1 карб. 25 к. за кожний.

Коли б хто хотів замовити діапозитиви у власність, то може звертатись до контори „Світла“, яка передаватиме замовлення у майстерню. За малюнки чорною фарбою майстерня бере по 50 коп., за ріжно-кольорові знімки з готових малюнків по 75 к. і за ріжно-кольорові оригінальні малюнки по 1 карб. 25 к.

Від Термінологичної Комісії.

Термінологична Комісія при „Гуртку Натуралистів“ Київського Політехнічного Інституту має на меті зібрати і систематизувати українську термінологію з природознавства чистого і застосованого.

Справа природно розпадається на дві частини залежно від тих двох джерел устних та друкованих, до яких комісія мусить звернутись.

З одного боку, необхідно вибрати та систематизувати термінологічний матер'ял з того, що вже досі видруковано. І цю першу частину свого завдання комісія викінчить власними силами. Тому не будемо над цим довше зупинятись.

З другого боку, необхідно, розуміється, зібрати устний матер'ял—технічні і інші назви та вирази народні, які чому-небудь лишилися ще й досі не запотовані. Ця друга й остання частина над силу самій комісії, бо приходиться обхопити дуже велику територію. І тут, власне, комісія сподівається допомоги від тих свідомих чи то гуртків, чи окремих одиниць, що порозкидані скрізь по селах, хуторах, а через те саме безпосередньо прислухаються до народної мови.

Що до народніх назв та виразів, то в першу чергу комісія хотіла б зібрати народну термінологію з сельського господарства (грунт, ріжні сельсько-господарські роботи, машини, знаряддя і їх частини, сельсько-господарські шкідники і боротьба з ними і т. ін.) і природознавства: ботаніки (про рослини та їх життя), зоології (про живі тварі); метеорології (про погоду); хімії, фізики і др.

На нашу думку, нічого довго розводитись над практичним значенням цієї наче-б цілком теоретичноїдалекої, від живого життя роботи. Бо це може видатися так лишень на перший поверховий погляд. Але досить хоч на хвилину спуститись думкою з над хмар і приглянувшись пильніше до справи, щоб зрозуміти всю її необхідність.

Досить пригадати, що хліборобів в українському народі по над 70%, а господарство провадиться зовсім не раціонально. І це не тому, що не хотять, а через те, що не знають докладно, як його краще провадити. Допомоги та поради можно шукати в агрономів, та по книжках. Але тоді, як великоруський хлібороб, опріч порад агронома рідною, зрозумілою мовою, має, рівняючи, величезну популярну літературу по хліборобству (агрікультурі), український хлібороб мусить мати діло в більності з такими агрономами, що або вони його, або він їх до пуття не розуміє.

Вся ж українська популярна література по хліборобству в Росії налічує ледве кільканадцять тоненьких книжечок, що трактують окремі невеличкі питання і не дають в звязку *всіх* тих наукових підстав, в яких треба розбіратись кожному хліборобові, щоб він і сам міг з ними підходити до свого господарства і свідомо прикладати їх в своїй роботі. Через те потрібні, нехай і в скороченому викладі, ті науки, що лежать в основі розумного (раціонального) господарювання.

Звичайно, такі книжки давно вже існують на світі в інших більш щасливих народів. Існують такі книжки і в Росії, по них вчать в нижчих, середніх та вищих школах сельсько-господарських.

Але й досі ще нема у нас багатьох дуже потрібних при гос-

подарюванню книжок по нашому писаних. Видно, не так то легко їх написати.

Коли видають народну книжку, то стараються так її скласти, щоб наш народ скрізь її міг зрозуміти. Але ж деякі речі мають не раз відмінні назви в різних місцях. Треба ці назви в книжці поруч подавати, щоб скрізь книжку могли однаково зрозуміти. Коли ж не зрозуміють, що саме в книжці писано, то не зможуть і господарства свого крає проігадати.

Отже, щоб як найкраще писати такі книги, треба мати під руками всі ті назви, що народ вживав, а для того треба їх зібрати.

Комісія певна, що всі, кого близче обходять згадані справи, не відмовляються бути її співробітниками.

При записуванню назв і виразів просимо додержуватись ось якого ладу:

1. Назви треба писати кожну на $\frac{1}{16}$ великого аркушу звичайного паперу на одній стороні.
2. Додавати, коли є можливість, переклад по російському, німецькому чи латинському.
3. Всякий раз писати, від кого чули.
4.   "   "   коли чули.
5.   "   "   де чули (назва місця, губерн., повіт).
6. Скілько верст до міста, завода, колонії.
7. Зазначати, як читають, коли купують.
8. Додавати, коли можно, малюнок, фотографію, модель.
9. Зазначати, хто записує.

Зібраний матер'ял, листи і запитання просимо надсилати на таку адресу: Київ, Політехничний Інститут „Гурток Натуралістів“ Термінологічний Комісій.

Веселозький С. Голова.

Щоголів І. Писаръ.

Від „Комісії Областного Ізслѣдованія“ „Кружка Натуралістовъ“ при Київськім Політехничнім Інституті.

Всебічне ознайомлення з рідним красм, любов та свідоме відношення до нього—ознаки кожного народу, що досяг більш менш високого культурного розвитку.

Ознайомлення це досягається шляхом вивчення краю та популяризацією відомостей про нього в широких колах людності, відомостей, здобутих довгим студіюванням його та науковим дослідом матеріалів, котрі постачає краї чи в проявах духового та економічного життя люду, що краї той заселяє, чи в ознаках з'явищ природи цього краю.

Викликати зацікавлення до вивчення краю, звернути увагу на той чи інший бік його життя, підкреслити те чи інше з'явище природи його, вяснити його широкому загалові—це справа кожного місцевого товариства.

Поліщаючи прояви духового та економичного життя люду на долю товариств, що відають ці галузі, Комісія скучує свою увагу на вивченні з'явищ української природи, до систематичного і всебічного студіювання котрої і береться в цьому році.

Комісія має на увазі зібрати можливо повніший матеріал по українській флорі та фауні, життю їх в зв'язку з метеорологичними та ґрунтовими умовами: матеріал із спільногого життя людини, звірів та рослини, поскільки життя останніх одбивається на житті першого, відограє ту чи іншу роль в його домашнім житті, потребах, віруваннях, звичаях та інш.; з другого боку, збираючи масовий фактичний матеріал — колекції, гербарії, записи то-що, матеріал, так потрібний за-для наукових висновків, Комісія має на увазі упорядбити і вести на протязі кількох років ряд систематичних спостережень над природою.

Таким чином Комісія ставить своїм завданням — скупчити матеріал з величезного обширу України в єдиній місці — центрі її, в Київі, та дати таким чином змогу хоч би одній інституції (Політехнікум) мати можливо повні колекції, потрібні за-для всебічного вивчення краю; з другого боку, притягаючи до праці по збиранню матеріалу та спостереженню над природою можливо широкі кола людності, зацікавити їх дуже корисною й необхідною для них працею над вивченням рідної природи, викликати тісніший обмін думок з приводу тих чи інших з'явищ природи, та встановити таким чином тісніший зв'язок між людністю та обслуговуючою її вищою в краю науковою інституцією.

Упорядкуванням систематичних спостережень Комісія має на меті розвинути здатність свідомого відношення до самостійної праці на місцях.

В склад Комісії увіходять ботаніки, зоологи, геологи, ґрунто-знавці, метеорологи та інші.

Комісія гадає, що праця, до котрої вона тепер береться, розтягнеться на кілька років і, таким чином, дуже бажані стосунки її з людністю стануть постійними, і назавжди виробиться добрий звичай надсилення матеріалів по природі краю в Комісію і звичай звертатись до неї в сумнівних випадках.

Хоч наш край з природничо-історичного боку і досліджений, але досліджений не досить.

Почувається величезна потреба в матеріалах по всебічному дослідженню його природи.

Величезна більшість людності засоби до життя здобував сливе виключно хліборобством. На сельському господарстві тримається добробут краю, проте флора, фауна, метеорологія, ентомологія всього, що шкодить нивам, лісам, господарствам взагалі, ґрунт та інш., досліджено дуже мало, принаймні, систематично, а без такого дослідження важко розбратись в найпотрібніших питаннях господарства.

Комісія сподівається, що на її заклик допомогти в справі досліджування природи рідного краю, відгукнутися охочі з усіх кінців величезного українського обширу. Без їх допомоги Комісія не

може здійснити такого складного завдання. Звертаючись до особ, що спочувають її справі, Комісія попереджає їх, що ні особливого знаття, ні особливої підготовки до цієї справи не потрібується. Кожний, хто бажає допомогти їй, буде для неї корисний. Всім охочим Комісія буде радити пособія та підручники, приступні по ціні та викладу, а також бере на себе посередництво здобувати ті і другі.

Крім того, зараз розроблюються програми, по котрих Комісія має на думці досліджувати край, і такі програми вчасно буде розіслано всім охочим, що заявлять про це Комісії, подавши правдиву поштову адресу,

Бажаючи притягти до справи вивчення рідної природи можливо більше помішників та співробітників, втягнути в цю працю можливо більшу кількість осіб, що живуть по різних закутках України, Комісія особливо важить на допомогу сельської, що живе по місцях, інтелігенції: вчителів, земських діячів та інші. Участь сельської інтелігенції особливо бажана ще й з погляду деяких спеціальних питаннів програм по українській термінології, українській етнографії, домашнім виробам та інші.

Обсяг діяльності Комісії—Київ, його околиці, губернії Київська, Чернігівська та Полтавська. Комісія рада буде мати матеріали із інших губерній, та увіходити в більш тісніші зносини з ними поки-що не обіцяє, бо у неї замало ще сил та засобів.

Комісія сподівається, що громадські та приватні інституції, земства, наукові товариства та приватні особи, що спочувають її ідеї і зацікавились її справою, допоможуть їй і підтримають її матеріально для ретельного провадження та розвитку такої необхідної справи—вивчення рідного краю.

З свого боку, Комісія прінципіально визнає бажаним нагороду праць тих своїх дописувачів, що зроблять послуги Комісії в справі вивчення краю,—та буде дбати по змозі здійснити її.

З часом упорядкування одержаних матеріалів, висновки її будуть міститись зазначенням джерел в журналі „Природа України“, що видаватиметься з 1911 року, маючи на меті краєве дослідження, при „Кружку Натуралистовъ“.

Докладніші відомості про завдання Комісії буде вміщено при програмах Комісії, а також їх можна діставати в Комісії.

Адреса Комісії: Київ, Політехн. Інститут, „Кружокъ Натуралистовъ“, „Комісія Областного Ізслѣдованія“.

Голова Комісії Г. Арнольд.

Члени Комісії:	C. Шнее.
	В. Заленський.
	К. Слефорт.
	Ф. Левченко.
	М. Добровольський.
	О. Яната.

Секретарь Комісії І. Щоголів.

Подарунки колядникам і на ялинку.

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ“

Ілюстрована бібліотека для дітей.

Спиридон Черкасенко.

МАЛЕНЬКИЙ ГОРБАНЬ

та інші оповідання.

Збірник великого формату з гарними, на всю сторінку,
малюнками худ. І. Вурячка.

Ціна 40 коп.

2-га серія книжечок

ДЛЯ МАЛИХ ДІТЕЙ.

1. Ш. Перо.—Червона Шапочка. Перекл. С. Русової.
2. Г. Андерсен.—Дівчинка з сірниками. Стокротка. Перекл. М. Загірньої.
3. Б. Грінченко.—Рукавичка. Дід та баба. Народні казки.
4. Б. Грінченко.—Цап та баран. Лисичка, котик і півник. Народні казки.
5. М. Загірня.—Цікаві оповідання про собак.
6. Ю. Сірий.—Про горобця, славного молодця.
7. Проф. Богданов.—Миша. Нарис для дітей. Перекл. О. К.
8. Гр. Шерстюк.—Соловейко.
9. „Сміховина“—Збірничок віршків та приповісток.
10. С. Черкасенко.—Ахметка. Оповідання.

Приблизна ціна всієї серії — 45—50 к.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях г. Київа.

3 малюнками.

„Обновление Школы“.

Для учителей и Родителей.

Отдѣль экспериментальной педагогики подъ редакціей
прив.-доц. Нью-Йоркскаго университета, д-ра философіи и педагогики
П. Р. Радославьевича

Журналъ „Обновление Школы“ задается цѣлью разрабатывать
вопросы воспитанія въ нашихъ дѣтяхъ дѣятельной творческой личности.

Въ связи съ этимъ журналъ стремится по мѣрѣ силъ и возмож-
ности выяснять задачи общаго образования и способы индивидуализа-
ціи обучения.

ПРОГРАММА: 1) Статьи, очерки, наброски, опыты по
психологіи дѣтства и экспериментальной педагогикѣ. 2) Опыты, статьи,
очерки, наброски по экспериментальной методикѣ обученія. 3) Статьи,
очерки, наброски и опыты по гигиенѣ и физическому воспитанію дѣтей.
4) Очерки по народному образованію. 5) Критика и библиографія.
6) Педагогическая хроника. 7) Объявленія.

Въ журналѣ принимаютъ участіе ученые русскіе и иностранные,
психологи, педагоги, врачи-гигиенисты и художники. Кроме того,
время отъ времени въ журналѣ „Обновление Школы“ будутъ помѣщаться
труды „Передвижныхъ курсовъ обновляющейся школы“, орга-
низуемыхъ редакціей журнала для чтенія лекцій учителямъ, воспита-
телямъ и родителямъ (въ столицахъ и провинціи).

Журналъ выходитъ 10 книжками въ годъ. — Адресъ редакціи
и конторы СПБ. Мойка 54.

Подписная цѣна 2 руб. въ годъ.

Ред.-Изд. Александръ Зачиняевъ

Открыта подписка на новый журналъ
(съ 1 октября 1911 г.).

Извѣстія Постоянной Комиссіи по устройству курсовъ для учителей.

Журналъ ставить своей задачей съ возможной полнотой отражать
дѣятельность „Постоянной Комиссіи по устройству курсовъ для учи-
телей“, слѣдить какъ за теоретической, такъ и практической работой
общественныхъ учрежденій и частныхъ лицъ въ области народнаго
образованія, стремясь привлечь самихъ учащихъ къ живому органи-
ческому участію въ постановкѣ учительскихъ курсовъ и вообще въ
дѣлѣ удовлетворенія образовательныхъ нуждъ учителства.

Въ программу журнала входятъ:—Свѣдѣнія о работахъ Постоянной
Комиссіи.—Законы, циркуляры всѣхъ вѣдомствъ и сенатскія разъясненія по
вопросамъ народнаго образованія.—Библиографія новыхъ учебниковъ и учебныхъ
пособій.—Библиографія новыхъ научныхъ и научно-популярныхъ изданій по
всѣмъ отраслямъ знаній.—Свѣдѣнія объ учительскихъ курсахъ, организуемыхъ
Постоянной Комиссіей и другими учрежденіями и лицами.—Статьи по общимъ
вопросамъ низшаго, средняго, высшаго, вицѣшкольного и дошкольнаго образова-
ния.—Свѣдѣнія о работахъ учительскихъ и просвѣтительныхъ обществъ.—
Почтовый ящикъ.

„Извѣстія“ будутъ выходить одинъ разъ въ мѣсяцъ, выпусками отъ 1 до
2 листовъ (16—32 столбца).

Подписная цѣна: на годъ—1 р., на полгода—60 коп., на 3 мѣ-
сяца—30 коп.

Съ октября 1911 г. по 1 января 1913 г.—1 руб. 25 коп.

Адресъ редакціи и конторы: С.-Петербургъ, Кабинетская, 18.

Изд. Бюро Комиссіи въ лицѣ уполномоч. Я. И. Душечкина.

Ред. Я. И. Душечкинъ.

ЗАПРОСИНИ ДО ПЕРЕДПЛАТИ

на орган українського народного учительства в Галичині (Австрія)

„ПРАПОР”,

що виходить в Коломиї три рази на місяць 5-го, 15-го і 25-го (н. ст.) з такою програмою:

1. Загрівати народне учительство до станової і економичної організації та до просвітньої праці в Галичині для добра рідного народу;
2. підтримувати і ширити всі змагання загалу українського учительства, непохитно боронити його інтересів і станових потреб;
3. пильно стежити за всякими проявами станової роботи учительства в краю і в державі, цю роботу щиро підтримувати, а через те стреміти до забезпечення цілому учительському станові відновідного матеріального і морального існування, користного впорядкування його правних і службових відносин та виборення учительству новної волі в його громадянській діяльності на основі горожанських прав, забезпечених основними законами державними;
4. вести оборону укр. учительства і шкільництва виказуванням всяких безправств і надужить шкільних властей, подаванням предметової критики законів і розпорядків та поясненням учит. відносин до всяких чинників суспільних;
5. підносити все, що шкідливо впливав на розвиток укр. шкільництва в нашім краю;
6. боронити наш стан перед нападами неприхильної йому красової преси;
7. подавати учителям особливо молодшим товаришам правніо-службові інформації, інтерпретації і пояснення шкільних законів, вказівки що до педагогичної і дидактичної праці, як також змагань у всіх областях горожанського життя;
8. обговорювати соціальні, економичні і політичні питання з точки погляду нашого учительського стану;
9. представляти стан і розвиток організацій укр. учительства та образ шкільництва і учительського руху інших націй і в інших державах;
10. знайомити учительство з найновішими поступами на різних полях людського знання через інтересні відомості із світових наук, винаходів і важливих подій суспільних, а головно найновіших здобутків в області педагогики у інших народів.

Ця програма „Прапора“ повинна б заінтересувати найширші круги української суспільності не тільки в Галичині, але й всюди, де живуть наші українські брати. Та з жалем приходиться нам ствердити, що життям і змаганнями поневоленого укр. учительства в Галичині, рос. Україна досі зовсім не цікавилася. Доказом цього є сумний факт, що звідтам не мав „Прапор“ *ані одною* передплатника.

Цілорічна передплата виноситиме в 1912 р. 4 рублі. Адреса Редакції і Адміністрації: Коломия—(Галичина)—Фах почт. № 3.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1911—12 ГОДЪ

(съ сентября 1911 по сентябрь 1912 г.)

(Годъ пятый).

НА ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛЪ

(органъ педагогической реформы) —

„СВОБОДНОЕ ВОСПИТАНИЕ“

подъ редакціей *И. Горбунова-Посадова*,

для городскихъ и сельскихъ учителей и для родителей.

Цѣль журнала: разработка вопросовъ о такомъ воспитаніи и образованіи, которое основано на самодѣятельности, на удовлетвореніи свободныхъ запросовъ дѣтей и юношества и на производительномъ труде, какъ необходимой основе жизни.

ПРОГРАММА ЖУРНАЛА:

- 1) Статьи по вопросамъ умственнаго, нравственнаго и физическаго воспитанія, образования и самообразованія; 2) изъ семейной, школьнай и общественной жизни съ точки зрѣнія интересовъ воспитанія и образования; 3) о материинствѣ и воспитаніи ребенка въ первые годы жизни; 4) по вопросамъ защиты дѣтей отъ жестокости и эксплоатации; 5) о свободно-образовательныхъ начинаніяхъ для трудового населения; 6) по ручному труду (земледѣльческому, ремесленному и т. д.); 7) по природовѣданію, устройству экскурсій и т. д. 8) по вопросамъ гигієны дѣтства и юношества; 9) „Изъ книги и жизни“: обзоръ журналовъ, книгъ и газетъ по вопросамъ воспитанія и образования; 10) переписка между лицами, интересующимися вопросами реформы воспитанія и образования; 11) вопросы и отвѣты читателей; 12) Библиографія.

Въ 1911—1912 г. въ „Свободномъ Воспитаніи“ появятся, между прочимъ: 1) рядъ статей *А. У. Зеленко*, содержащихъ въ себѣ описание постановки и дѣятельности передовыхъ школъ Европы и Америки (по личнымъ наблюденіямъ), характеристики самыхъ выдающихся современныхъ европейскихъ и американскихъ педагоговъ-реформаторовъ и изложеніе проводимыхъ ими реформъ образования и воспитанія; 2) рядъ статей (*О. В. Кайдановой* и др.), описывающихъ школьнную работу нѣкоторыхъ передовыхъ новыхъ школъ въ Россіи; 3) статьи (*Н. Крупской*, *С. Дурылина* и др.) по вопросу о свободѣ и дисциплинѣ въ воспитаніи, о школьнномъ самоуправлении и т. д.; 4) статьи, излагающія новые методы преподаванія родного языка, математики, естествознанія, рисования и т. д.; 5) по вопросу обѣ обученіи отсталыхъ и ненормальныхъ дѣтей; 6) по вопросу полового воспитанія, школьнаго алкоголизма и т. д.— Вообще же постоянной задачею журнала будетъ общее освѣщеніе главныхъ вопросовъ образования и воспитанія и снабженіе учителей и родителей практическими указаніями для ихъ работы съ дѣтьми.

Подписная цѣна: на 1 годъ съ пересылкой 3 р., на полгода—1 р. 50 к., за границу 3 р. 60 к. Для сельскихъ учителей 2 р., на полгода 1 р. Подписка принимается: Москва, Дѣвичье поле, Трубецкой пер., 8, редакція журнала „Свободное Воспитаніе“. Издатель *А. Н. Коншинъ*. Редакторъ *И. Горбуновъ-Посадовъ*.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

на 1912 годъ

на общественно-педагогический литературный журналъ

„Учительский Вѣстникъ“.

5-й годъ изданія.

Подписной годъ съ 1 января.

Журналъ выходитъ ежемѣсячно, кромѣ двухъ лѣтнихъ мѣсяцевъ
(июнь—юль).

Задача журнала—освѣтить всѣ нужды учащихъ и дать возможность
имъ самимъ заявить о нихъ.

ПРОГРАММА ЖУРНАЛА:

- 1) Руководящія и оригинальныя статьи по вопросамъ воспитанія, школьнаго и внѣшкольнаго образованія, методика преподаванія, педагогической психологіи и постановки школьнаго дѣла.
- 2) Основные вопросы учительства, въ правовомъ, духовномъ и материальномъ отношеніи.
- 3) Хроника школьнай жизни —мѣстной и общей.
- 4) Деятельность государственныхъ и общественныхъ учрежденій по народному образованію.
- 5) Изъ жизни учительскихъ обществъ взаимопомощи.
- 6) Корреспонденціи и письма въ редакцію и отвѣты на нихъ читателямъ.
- 7) Обзоръ педагогическихъ журналовъ.
- 8) Критика и библиографія.
- 9) Книги поступившіе въ редакцію.
- 10) Объявленія.

Размѣръ журнала значительно увеличенъ и редакціей привлечены
къ участію въ немъ лучшія литературныя силы учительскаго міра
какъ мѣстнаго края, такъ и другихъ городовъ,

Подписная цѣна.

(10 №№ въ годъ).

1. Для членовъ Оренбургскаго учительскаго Общества взаимопомощи	50 коп. въ годъ
2. Для остальныхъ	2 руб. , , ,

Редакторъ *П. М. Растворгусевъ*.

Изатель—„Оренбургское Учительское
Общество взаимопомощи“.

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ въ редакціи журнала — г. Оренбургъ,
Извозчичья ул., д. Растворгусева, а для городскихъ подписчиковъ и у всѣхъ
членовъ Правленія учительскаго Общества.

1912 г.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1912 годъ

на единственный въ России двухнедѣльный

Художественно-литературный и научный журналъ

7-й годъ
издания
журнала.

съ роскошными картинами, въ краскахъ по образцу лучшихъ загранич. изданий

ПРОБУЖДЕНИЕ

съ приложениемъ изящныхъ книгъ.

Въ журналъ принимаютъ участіе известные русские писатели.

ПРОГРАММА ЖУРНАЛА: Романы, повѣсти и рассказы. Стихотворенія. Очерки изъ исторіи и исторіи литературы. Фельетоны. Сатирические и юмористические рассказы. Критика, живопись, скульптура, театръ и музыка. Путешествия. Этнографические очерки. Записки и воспоминанія. Научные и политическая статьи. Вопросы гигиены и физического развития. Вопросы воспитанія. Изящные работы. Охота. Спортъ. Пьесы для любительскихъ спектаклей. Ноты. Домашнія занятія, игры и развлечения. Библіографія.

Журналъ печатается на дорогой глазированной бумагѣ.

Девизъ издания: „не обѣщать много, но въ рамкахъ обѣщанного дать только хорошее, чѣнное“.

Подписавшіеся на 1912 годъ получать (15-го и 1-го числа каждого мѣсяца):

24 роскошныхъ выпуска Художественно-Литературного и Научного журнала по образцу лучшихъ заграничныхъ изданий, въ тисненныхъ барельефами папкахъ-обложкахъ, съ приложениемъ картинъ исполненныхъ красками.

20 изящныхъ книгъ избранныхъ, разсказовъ классиковъ современной мысли, съ портретами авторовъ, въ оригинальныхъ иллюстрированныхъ обложкахъ. Будутъ выданы собранія сочинений:

Г. д'Аннуціо, Аи. Франса, О. Уайлда, П. Бурже, С. Лагерлефъ, А. Шницлера, Кат. Мендеса, А. Стриндберга, Эдгара По, К. Лемоннье, Ж. Роденбаха, Уэльса, Ф. Ведекінда, О. Мирбо, Тетмайера, Марселя Прево, Э. Пардо Басань, В. де-Лиль-Аданть, К. Гамсона, С. Пшибышевскаго.

3 великолѣпныхъ художественныхъ альбома, какъ настольное украшеніе: „Иллюстрированные сочиненія великихъ писателей“. Съ картинами, цветными виньетками-рамками, тисненіемъ и портретами на паспарту. Подписчики получать какъ шедевръ типографскаго искусства.

1. Сонеты Шекспира, 2. Поэмы Байрона, 3. Поэмы Альфреда Мюссе.

75 картинъ: олеографій, автотипій, автотипій въ краскахъ и портретовъ на паспарту.

Юбилейный альбомъ картинъ Верещагина „1812 г.“.

10 картинъ въ краскахъ на паспарту, въ художественной папкѣ.

Годовые подписчики получатъ съ первымъ № журнала

БОЛЬШУЮ СТЕННУЮ КАРТИНУ ВЪ КРАСКАХЪ

Знаменитаго
художника
Боденгаузена

МАДОННА

Размѣръ картины 66×90 сант.

Точное выполнение полной поэзіи, высоко-вдохновенной картины, стоимость которой въ художественныхъ магазинахъ 18 и 20 руб. экземпляръ, возложено редакціей на Поставщиковъ Двора Его Императорскаго Величества „А. Вильборгъ и Р. Голике“. Не поддающаяся описанію картина кисти геніального художника будетъ служить украшеніемъ самой изысканной гостиной.

Подписная цѣна: На годъ: безъ доставки 7 р.; съ доставкой и пересыпкой 8 р.; на полгода 5 р., на 3 мѣс. 3 р. За границу 10 р.

Редакція журнала „ПРОБУЖДЕНИЕ“, С.-Петербургъ, Невскій пр., 114.

Редакторъ Н. В. Корецкий.

101608

10 БЕР 2016

2009

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1912, на українську
політичну, економічну і літературну газету

(рік видання сьомий) **РАДА** (рік видання сьомий)

що виходить у Києві що дні, окрім понеділків і днів після великих свят, українською мовою, по програмі звичайних великих політичних газет.

Ціна з приставкою і пересилкою в Росій на 1912 рік:

На рік 6 карб., на 11 м. 5 карб. 70 к., на 10 м. 5 карб. 25 к., на 9 м. 4 карб. 75 к., на 8 м. 4 карб. 25 к., на 7 м. 3 карб. 75 к., на 6 м. 3 карб. 25 к., на 5 м. 2 карб. 75 к., на 4 м. 2 карб. 25 к., на 3 м. 1 карб. 75 к., на 2 м. 1 карб. 25 к., на 1 м. 65 коп. Передплату на рік можна виплачувати частками в такі строки: на 1 янв. 3 карб. і на 1 апр. 3 карб.; в строки: на 1 янв. 2 карб. на 1 марта 2 карб. і на 1 мая 2 карб. або по 1 карб. що місяця на протязі

першого півріччя. Зміна адреси - 30 коп. Артистам - безплатно.

При зміні адреси - ТРЕБА ПОДАВАТИ разом з новою і СТАРУ. Пробні числа надсилаються фаром. Адреса редакції і головної контори: у Києві, Вел.-Підвална вул., б. б, біля Золотих Воріт.

Передплата на "РАДА" на таких-же самих умовах, що і в конторі, приймається: у Києві; 1) в „Українській книгарні“ Безаківська 8, 2) в Книгарні „Л.-Н.-В.“, В.-Володимирська 28 і 3) в Книгарні Череповського, Фундуклеевська 4; Кам'янці-Подільському, у комісіонера д. Приходька; в Катеринославі - Книгарня Лозинської, Проспект; в Мелітополі - Меревая, д. б. Ессена у д. Залізняка; в Одесі - в книгарні „Есперанто“; в Полтаві - Книгарня Маркевича, бульвар Котляревського; в Петербурзі - Книгарня Вольф; в Харкові - Українська Книгарня, Рибна 25

Редактор В. Яновський.

Видавець Є. Чикаленко.

РІДНИЙ КРАЙ

Часопис громадська й літературна, з малюнками: типи, портрети, краєвиди, будинки, узори і т. ін. Тридцять шість номерів на рік.

5-й рік видання.

"Рідний Край" містить: статті про громадські справи, звістки з життя на Україні й в інших сторонах, оповідання, п'єси для театру, вірші, відомості господарські, звістки про українські книжки, про театр і інше мистецтво, дописи, оповістки.

Умови: рочник 19^{10/11} року виходить від 1 листопада (студня) 1910 р. по 1 листопада 1911 р. Часопис иходить з місячним додатком „Молода Україна“.

„МОЛОДА УКРАЇНА“

(єдина українська часопись для дітей), з малюнками; містить оповідання, вірші, відомості з світознання, казки, загадки, сміховинки і т. і. Ціна „Рідн. Краю“ з „Молодою Україною“ - 4 р. на рік, 2 р. на півроку. „Мол. Україна“ окрім від „Рідн. Краю“ - (12 зшитків на рік) - 2 р. на рік і 1 р. на півроку.

„Рідн. Краї“ без „Молодої України“ - 3 р. Ціна обох часописів за границю - на 1 руб. дорожче.

Ціна за оповістки: 20 коп. за стрічку.

Окрім числа „Рідного Краю“ - 12 копійок, подвійне - 15 к.

Адреса обох часописів: Київ, Блаювіщенська ул., ч. 101. кв. 4.

Редакторка-видавниця О. Косач (Олена Пчілна).

0.50 коп.

Приймається передплата

на 1911—1912 шкільний рік
на український педагогичний журнал

„СВІТЛО“

другий рік видання

Журнал призначається для сем'ї і школи і виходить раз на місяць (всього 9 книжок, кожна розм. од 5 до 6 аркушів) по такій програмі:

1) Статті що до теорії виховання і народньої освіти. 2) Ознайомлення з усічими питаннями виховання і практичне пристосування їх до шкільного і семійового життя. 3) Значення художнього розвитку в справі виховання і освіти. 4) Сьогодніше становище народньої освіти, школи і народнього учительства на Україні. 5) Хроніка діяльності всіх просвітніх, педагогічних і наукових товариств. 6) Огляди педагогічних російських і закордонних журналів. 7) Твори красного письменства. 8) Бібліографія.

В журналі „Світло“ за перший рік взяли участь своїми писаннями такі співробітники: С. Бердяєв, С. Васильченко, С. Волох, П. Воронін, Я. Гетьманчук, М. Грінченко (Загір'я), Дніпровська Чайка, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Т. Згоральський, П. Капельгосський, Н. Кибалчич, В. Куц, Людомир П., З. Мірна, Он. Мусієнко, Гр. Наш М. Невада, К. Оберучев, Сергій Павленко, Л. Чупий, Д. Пісочинець, Провінція, Я. Савченко, Гр. Сьогодній, М. Рубанин, Ол. Русов, С. Русова, С. Сирополіко В. Спілка, Ів. Стешенко, Я. Стороженко, А. Тесленко, П. Е. Тро, Ф. Тусін, Чепелянський, Я. Чепіга, С. Черкасенко, С. Шелухін, Гр. Шерстюк, С. Шокор-Троцький, Р. Якубовський.

Журнал „Світло“ виходить з сентября.

Передплата на рік 4 карб. На цв року 2 карб. 50 коп. Виплачувати можна частками по 2 карб. на 1-ше сентября і на 1-ше января.

Передплата приймається в конторі „СВІТЛА“, у Київ, В.-Володимирська 93.

Передплачувати „Світло“ можна ще у Київі: 1) в Українській книгарні, Безаківська 8, 2) в книгарні Л.-Н. Вістника, В.-Володимирська 23, 3) в Крамниці „Час“ Театральна 48, 4) в Харківі, в Українській книгарні, Рибна 25, 5) в Полтаві, в книгарні Г. Маркевича, ул. Котляревського.

Редактор-Видавець Л. ШЕРСТЮК.

Ціна 50 коп.